Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

БӨГҮН — ҮНДЕЗИН ХООЙЛУВУСТУҢ ХҮНҮ

Ону 1993 чылдың октябрь 21-де ээлчег чок сессияга хүлээп алган

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 77 (16139) ◇ 1999 чылдың октябрь 21, четверг ◇ Ат салган шагы 19.45 ◇ Садар өртээ 2 рубль.

Чагыдылга—2000

Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бирги чартыында **"Шын" солуннуң чагыдылгазы** эгелээн. Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле **95 рубль.**
Ону тодаргайлаарга мындыг: солуннуң чагыдылга өртээ 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль.
Үш айда — 31 рубль 70 коп.
Бир айда — 15 рубль 80 коп.
Чагыдып алырынче далажыңар.
Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

ХӨРЛЭЭЛЕДИП ОДААЛЫҢАР

Холдан салбас ынак өннүк
Хоочун солун "Шын" чокта,
Чалгааранчыы кончуг апаар.
Чаа медээ билдинмейн баар.
Ынчангаштың "Шынывыска"
Ынакшыңар, чагыдыңар,
Көзүн черле өжүрбейн
Хөрлээледип одаалыңар.
Үнеринге дөмек кылдыр
Үлүүвүстү киирээлинер,
Араттарга башкы болган
Ачылыг "Шын" мөңгежизин.
Улуг-бичии номчукчунуң
Угаан киирер көрүнчүү-дүр,
Деткимчеден көргүзүнер,
Демивисти кадаалыңар!

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл кожуун.

ИДЕГЕЛИВИСТИҢ ДӨЗҮ ЫНДА

1993 чылдың октябрь 21-де ТР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок 24-кү сессиязынга республиканың Үндезин Хоойлузу — Конституцияны хүлээп алган. А декабрь 12-де Тыванын Конституциязын бүгү чоннуң референдуму бадылаан. Бо төөгүлүг болуушкуннарның дорт киржикчизи — ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы турган Каадыр-оол БИЧЕЛДЕЙ-биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ол уттундурбас хүннерни сактып, айтырыгларга харыылап бээрин дилээн.

- Тыва Республиканың Конституциязының чогаадыкчыларының бирээзи болгай силер, Каадыр-оол Алексеевич, шынаала, улуг үүле-херекти бүдүрген-дир силер. Российжи Конституцияны мурнай хүлээп алган ук Үндезин Хоойлу дугайында чүү онзалан айтыксаар силер?

— Тыванын Үндезин Хоойлузунуң 6 чыл оюн демдеглеп тура, ооң кандыг үеде, кандыг байдалда үндезилеттинип тургустунганын үнелеп көөр болза эки Россияның иштинге дээди эрге-чагырга дээш үскүлежиишкиннерниң эң үстүкү чадазының нарын үези турган. Ылаңгыя октябрь 3-4-түн хүннеринде Москвага окчепсектиг үскүлежиишкиннер улуг дүвүрелди болдурган. Оон-биле чергелештир кандыг күрүнеге чурттаар бис, тывалар деп кымнар бис, Россия-биле кандыг хамаарылгалыг чурттаар бис деп айтырыгларга тодаргай харыны үндүрер үе келген. Шынап-ла, даарта, бир ай эртсе, Россияга чүү болуру билдинмес турган Чүүдаа болуп болур турган. Федералдыг төптен кандыг-даа айтыышкын чокка бодувус Конституциявысты хүлээп алыры эргежок чугула апарган Ук Конституцияның төлевилелин тургузарының белеткел ажылынга безин үш чыл негеттинген болгай

— Чамдык депутаттар хоойлу-дүрүм талазы-биле ажылда улуг аргадуржулгалыг специалистерни чалап алыр дугайында санал үндүрерге, ол әртпейн барган. Хөй үе-шак әрттирин, маргыжын турарының орнунга ынчанган турганы дээре әвесне?

— Ийе. Ындыг айтырыг тургустунуп турган. Москвага Сергей Семенович Полгосоев редакторлаан Конституция төлевилелиниң бирги вариантызын номчаан мен. Юридиктиг талазы-биле бижиттингени эки, бедик шынарлыг болза-даа, бистиң төөгүвүс, Россия-биле холбаавысты хандыр өөренип, кичээнгейге албаан документ болду. Анаа ортумакшыдып каан. Чоокта чаа, 1944 чылда Россияга каттышкан Тыванын күрүне тургузуунда онзагай чүүлдер бар болбайн канчаар. Ону кичээнгейге албас аргажок. Ынчангаш ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле сүмелешкеш, боттарывыстың Конституциявысты боттарывыс кылып киргенивис ол.

— Ынчангаш Тыванын Конституциязы-биле российжи Конституцияның карышкак, чөрүшкек черлери хөй болуп турары ол...

— Мурнай хүлээп алганда ындыг болбайн канчаар. Россияның Конституциязынга чүү деп бижиттинген турарын бистер өттүр билир эвес бис. Карышкак чүүлдер хөй деп ону эмин эрттир чидиглендирген херээ чок. Өөренип көрүп тургаш, эдерин кады эдип ап чүге болбас деп. Россияның Конституциязынга чүге эдилге кылып болбас боор. Ыяап-ла чаңгыс талалаар эвес. Чамдык карышкактары дээрден башка бистиң Конституциявыс эки кылдынган болдур ийин. Үе ол хире нарын турза-даа, бистиң ынчангы депутаттар күрүне тургузуун, күрүне системазының хоойлуларын боттарывыстың билип турарывыс-биле шын тургузуп шыдаан. А үениң шылгалдазын эртпейн барган чүүлдер болгаш дүрүмнерни Дээди Хуралдың болгаш Президентинин чөпшээрели-биле чоннуң Улуг Хуралы эде көрүп, өскерилгелерни киирген. Ол бүгү Дээди Хуралдың тургустунарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумунга, суд эрге-чагыргазынга, тус чер бот-башкартынылгазының үндезиннеринге хамааржыр.

— Улуг Хуралдың бөгүнгү байдалы кандыгыл? Ол 4 чыл иштинде күштүг боон артар дугайында санал база әртпейн барган, анаа хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл, Каадыр-оол Алексеевич?

— ТР-ниң Үндезин Хоойлуларының бижиг болгаш чаңгыс аай турарын чедип алыры-биле Улуг Хуралды тургускан. Чүгле ону таварыштыр өскертилгелер кирер. 2 чыл иштинде ажылының түннелинде Улуг Хурал 60 ажыг эдилгелерни киирген. Конституцияда Улуг Хуралды 2 чыл ажылдаар деп бо бөдүүн эвес үеде арай кызыы кылып алган боор бис. Улуг Хуралга хамаарыштыр чаа хоойлуну Президентивис Ш. Д. Ооржакче киирипкен бис. Чоокка үеде ажылдап эгелей бээр боор.

— А Конституция судунга хамаарыштыр үүнү чугаалап болур силер?

— ТР-ниң Конституция суду — Тыва Республикада Конституциялыг тургузугну қамгалаар талазы-биле суд эрге-чагыргазының дээди органы. Дээди Хуралдың хүлээп алганы хоойлуларының болгаш өске-даа акт-документилериниң, Президентиниң доктаалдарының, ТР-ниң Чазааның дужаалдарының Конституцияга дүгжүп турарын көөр херектерни ол сайгарар. ТР-ниң Конституция суду янзы-бүрү чылдагааннар-биле, акша-көпеектиң чедишпези-биле соңгаарлаттынып келген. А бөгүнде ону боттандырарының бүгү аргалары бар, хоойлулар белен, ажылдап кылдынган. Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының акшазын бюджетте киир санаан. Кымдан-даа хамаарылга чокка, бюджеттен хандыртынар орган болур. Ол ажылдап эгелей бээрге, эрге-чагыргада будулгаазыннар эттине бээр.

— Каадыр-оол Алексеевич, ТР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) кол үндезини азы кол өзээ чүдел?

— ТР-ниң Үндезин Хоойлузу ээн черге тургустунуп келбээн. Ооң мурнунда 1921 чылдан тура, Тывага удаа-дараа тургустунуп келген сес Конституцияларның төлевилелдеринге даянып тургустунган дизе частырыг болбас. 1921 чылда-даа тургустунган Конституция чогаадылга эвес. Ол база тыва чоннуң чүс-чүс чылдарда чурттап эртип келген хоойлу-дүрүмүнге, чурумунга чагыртып турган. Хөй-хөй чылдар дургузунда чүгле үстүнден кээп турган хоойлулардан аңгыда, амыдыралдың хоойлуларынга чонувус чагыртып чораан. Бо бүгүнүң эң-не сүүзүнүнден амыдыралга даянын үндезилеттинген.

— ТР-ниң Конституциязы кайы хире күүсеттинин турарыл?

— Республика Конституциязы амыдыралда боттанып турар: республиканың Конститусчу тургузуунуң үндезининге-даа, үндезин эргелерге-даа, хамаатыларның хостуг чоруунга болгаш хүлээлгелеринге, республикада күрүне эрге-чагыргазының системазынга-даа, тус чер бот-башкартынылгазынгадаа хамааржыр. Долузубиле күүсеттинмейн турар чүүлдер база бар, ынчалзадаа ону (Конституциявысты) багай дээр эрге чок. Амыдыралдың бөгүнгү бергедээшкиннерин кады эртип, кижи бүрүзүнүң ажыл, амыдыралын бызыктырар аргаларны тып, ону дамчыштыр күрүненин күчү-шыдалын мөөннээр херек. Үндезин Хоойлуну күүседип, боттандырар идегеливистин дөзү ында.

Светлана БАЛЧЫР
интервьюну алган.

Магадылап турар

Хүндүлүг ада-чуртчуларым! Бо хүн бис Тыва Республиканың Конституция хүнүн алды дугаар демдеглеп турар бис. 1993 чылда Тыванын Дээди Хуралынын VII чыыжының ээлчег чок XXIV сессиязы Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган. Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ол-ла хүн Үндезин Хоойлуга ат салган. Ол-ла чылдың декабрь 12-де республика референдумунга ону бадылаан.

Республика Конституциязы алды чыл иштинде чурттап, ажылдап сайзыраңгайжып келген. Аңаа үндезилээш, бистиң силернин-биле кады чурттап, уругларны өстүрүп турарывыс ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының бүгү талаларына хамааржыр хөй хоойлуларны, хоойлужудулга актыларын хүлээп алган. Конституция Тыванын хөй национал-дыг бүгү улустарының эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг. Ол биске демократияны, сөстүң хостуун, арынүүрны болгаш шажын-чүдүлгени магадылап, Азияның географтыг төвүнде чурттап турар янзы-бүрү национал-дарның кижилериниң хостуг хөгжүлдезинге делгемни ажыдып турар.

Үндезин Хоойлуда делегейниң эрге-хоойлу нормачижектеринге дүүштүр чүгле хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын быжыглаан эвес, харын өнчүнүң бүгү хевирлериниң хөй янзы болгаш дең эргелиг болурун быжыглаан. Бөгүн Тыва делегей кады ажылдажылгазының оруктарын дилеп тып турар. Ооң түңнели хөй кежинден тон даараар фабриканы ажыглалга киирип, ооң дериг-херектерин "Вимекс" фирмадан алганы, "Сименс" деп немец фирмадан дериглерни садып алгаш, Кызылда телефон станциязын ажытканы болур.

РФ-тин составынга демократтыг күрүнени хөгжүдерин Конституцияда быжыглаан. Ол езулуг улусчу эрге-чагырганы бадыткаан. Тывада бүгү соңгулдалар шилилгелиг үндезинге, чажыт бадылаашкын-биле, күзел-сорукту хостуг илередир принципке дүүштүр эртип турар. Бо сөстерниң бадыткаашкыны болза, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга бо чылдың декабрь 19-та эртер соңгулдалар болур.

Чамдык чөптүг болгаш чөптүг эвес барымдаалардың ужурунда хамаатыларның Конституцияда быжыглааны ажылдаар, өөренир болгаш кадын камгалаар эргелери долу хемчээлге боттанмайн турар, харааданчыг. Эрге-чагырганың бүгү адырларының ажыл-агый субъектилериниң, албан-дужаалдыг кижилериниң, хөй-ниити organизацияларының бо талазы-биле кылып чоруда, ажылы улуг.

Бистиң амыдыралывыс кижи бүрүзүнүң хамаатыларын туружундан хамааржыр. Кижилерде хөөн чок чорук-тарны ажып эртери эргежок чугула. Соңгулдаларга найыралдыг чыглып келгеш, Россияның Парламентизинге төлептиг кижилерни соңгуп, эрге-чагырганы чоннуң бүзүрелиг катап тургузарынга дузалаар херек. Бистиң хамаатыны туружувустан, ажылдаар черлеривиске ак сеткилдиг ажылывыстан өгбүлелеривистиң чедимчези улгадыр эвес, харын экономиктиг болгаш саңхөө кризизи ажып эртинер. Тываның болгаш Россияның чечектелиишкинин хандырар бис.

Конституция хүнү-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым. Силерге кадыкшылды, аас-кежикти, тайбыңны, чаагай чорукту күзедим, эки амыдыралче күзелиңер бүдер болзун!

Калиндүү МОНГУШ,
РФ-тин Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлээзи.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Бөгүн, октябрь 21-де, Тыва Конституциянын хүнүн алды дугаар чылында демдеглеп тур бис. Бо хүнде сүрлүг көрүштүг байырлал болгаш улустың хөглүг шимээнниг селгүүстээшкиннери-даа болбас, ынчалза-даа ооң ужур-дузазы республикага канчаар-даа аажок улуг.

Бистиң күрүневис кандыг болуру, кандыг-кандыг хоойлулар-биле амыдыраппчурттаарывыс, бистиң ниитилеливистиң тургузуу кандыг болуру база күрүне бодунуң хамаатыларының эрге-ажыктарын канчаар камгалап туржуру бистиң кижи бүрүзүнге анаа эвес айтырыглар болуп турар.

Тыва Республиканың 1993 чылда Конституциязы, амгы бо хүнде ооң-биле чурттап турарывыс Конституциявыс, бодунуң үезининг төлү болган. Культуравысты, шажын-чүдүлгевисти база дылывысты катап хөгжүдери дээш шимчээшкин тыва улусту каттыштырып мөөннээринин, нацияның хөгжүлдезинин болгаш чечектелиишкиннинг күштүг фактору болган, национал ботмедерелдиң күчүлүг чайынналчак хеределиишкинин деткээн улуг идиг болган. Шак ындыг мерген болуушкуннарга он-оң чылдар, а харын мырыңай чүс-чүс чылдар негеттинер апаар, а нацияның сырый каттыжыышкынын чаңгыс-ла шураашкын-биле чазылган дег болуушкун болгандыр. Ынчаарга ол болуушкун Тывага шалыпкын болу каапканындан шыңгыы четпестер болгаш шүүлдер-даа болгулаан, ол чорук бирги Конституцияда безин илереттинип изин арттырган.

Ынчаарга ам Россия Конституциязынга ооң чөрүшкек чүүлдериниң хөй кезии амгы үеде чайлаттынган. Ол ажыл моон соңгаар-даа уламчылаар апаары чугаажок. Тываның амгы Конституциязы — ол дээрге Россия Федерациязының составында демократтыг күрүне болур Тыва Республиканың бот-догунаашкынын хоойлу езугаар ажыглаан улусчу-демократчы Конституция болуп турарын демдеглеп айтыры чугула. Ол ындыг тура-сорукту Тыва Республиканың хөй национал чону илередип чарлаан Конституция болза хамаатыларның социал камгалалының кол-кол эргелериниң хостуг чоруун база хүлээлгелериниң үндезиннерин салган.

Ындыг болзажок Конституцияның чамдык нормалары бөгүнде амыдыралбиле бадыткаттынмайн турарын хараадап демдеглээр ужурлуг болуп турар бис, ооң аар чүгүн бүгү чон, бистер депутаттар, бодувуска-ла чүктеп, медереп көрүп турар-дыр бис.

Хоойлу тергиидээн болуп турар күрүнени тургузар дизе, бистер шуптувус ам-даа хөй-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи).

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Күрүне кызыгаарын камгалаарынга чедип алган чедиишкиннери дээш

Тыва Республиканың "Шылгарацгай күш-ажыл дээш" медалы-биле:

Россияның ФКА-ның Байкальеде девискээр эргелелиниң кызыгаар отрядының № 29 өөредилге төвүнүң начальниги подполковник **Василий Парцызович ЯРЧЕВСКИЙНИ;**

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле:

Кызылда кызыгаар отрядының начальнигиниң оралакчызы полковник **Владимир Сергеевич КОМБУПУ** шаңнаан.

***

Күрүне эрге-чагырга органнарынга көй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты **Галина Алексеевна САЛЧАКТЫ** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиибиле шаңнаан.

***

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың Чарлыктарын езугаар күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш

Тыва Республиканың "Шылгарацгай күш-ажыл дээш" медалы-биле:

Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи **Юрий Георгиевич ПОЛУЛЯХТЫ** шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг аттарны:

Тыва Республиканың Чазак Аппарадының херектер эмгелээр болгаш архив эргелелиниң начальниги **Степан Кускарович БОРЗУККА;**

Эрзин кожуун чагыргазының ХБАБ килдизиниң эргелекчизи **Майя Дмитриевна ДЕЧИНГЕ** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиктери-биле:

Сүт-Хөл кожуун чагыргазының херектер эргелекчизи **Вера Доржуевна МОНГУШТУ;**

Улуг-Хем кожуун чагыргазының херектер эргелекчизи **Алефтина Акимовна САТТЫ;**

Каа-Хем кожуунда Сарыг-Сеп сумузунуң чагырга даргазы **Александра Васильевна ШЕЛЕХОВАНЫ** шаңнаан.

***

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың 1999 чылдың октябрь 6-да болгаш 10 Чарлыктарын езугаар улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының, культураның ажылдакчыларын шаңнаан.

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг аттарны:

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының ИХК-ның истелге килдизиниң улуг истекчизи **Сергей Сарыгларович ЛААГА;**

"Азас" КХЭ-ниң директору **Надежда Петровна АРЖАКОВАГА;**

Күрүненин садыг инспекциязының Тыва Республика талазы-биле девискээр эргелелиниң удуртукчузу **Анна Түлүшевна ОРУС-ООЛГА;**

Чеди-Хөл кожуунда чуртталга-коммунал ажылагыйында энергоцех инженери **Николай Федорович МАТВИЕНКОГА;**

"Красноярскэнерго" КАН-ның Тывада салбырының энергетика четкилериниң район начальниги **Владимир Григорьевич МАМАШКА;**

"Чурттал-га" септелгеажыглал бүдүрүлгезиниң директорунуң оралакчызы **Надежда Устиновна ОГОРЕНКОГА;**

Ыяш ажыл-агыйының күрүне комитединиң кол специализи **Николай Максимович ЗУЕВКЕ;**

"Тываның агаар оруктары" ААН-ниң МИ-8 вертолетунуң командири **Николай Петрович КУЧЕРОВКА;**

Россияның Ачы-буян чедирилге болгаш кадыкшылдыга фондузунуң Тыва Республика салбырында эмчи **Станислав Күжүгетович СЕРЕПОТКА** тывыскан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиктери-биле:

"Тыва харылзаа информ" күрүне бүдүрүлгезиниң электрилиг харылзаа албаның начальниги **Марина Николаевна ШОЕВАНЫ;**

"Тыва алгы" АН-ниң чиңгине директору **Любовь Ооржаковна БАВУУ-СЮРЮНҮ;**

"Тыва коммунэнергонуң" Кызылда энергорайон четкизиниң начальниги **Владимир Семенович БЕЛЬКОВТУ** шаңнаан.

"Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты:

республика эмнелгезиниң арын-чаак кезип эмнээр салбырының эргелекчизи **Алексей Степанович ЧЫМБАГА;**

"Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты:

Хакасияның күрүне университединиң улустуң уран чогаадылга кафедразының доцентизи **Надежда Торжуевна УЛТУРГАШЕВАГА;**

"Тыва Республиканың алдарлыг артизи" хүндүлүг атты:

Тыванын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артизи **Эльвира Торжуевна ДОКУЛАККА;**

"Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты:

Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү **Вячеслав Саяевич САМЫЯГА;**

"Тыва Республиканың Улустуң артизи" хүндүлүг аттарны:

РФ-тин Культура яамызының Москвада күрүне филармониязының ыраажызы **Надежда Сергеевна КРАСНЯГА;**

Станиславский болгаш Немирович-Данченко аттыг күрүненин үлегерлиг театрының ыраажызы **Евгений Алексеевич ПОЛИКАРПИНГЕ;**

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының артизи **Хертек Өлбезекович ШИРИИН-ООЛГА** тывыскан.

Красноярскиде күрүненин медицина академиязының ректору **Виктор Иванович ПРОХОРЕНКОНУ**

Тыва Республиканың "Шылгарацгай күш-ажыл дээш" медалы-биле шаңнаан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Белоруссияның президентизи А. Лукашенко Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының пленарлыг хуралынга чүве чугаалаары-биле Москвада ужуп келген. Белоруссияның найысылалы Минск хоорайга чыскаалган чонну тарады сывырганының чылдагаанын президент тайылбырлаар.

■ Делегейниң сайзыраңгай 8 улуг күрүнелериниң Иштики херектер яамыларының сайыттары Москвада чыглып келген болгаш амгы үеде хөй-ниитини дүвүредип турар терроризм айтырыын чугаалашкан.

■ РФ-тин Президентизи Б. Н. Ельцин АКШ-тың президентизи Б. Клинтонче чагаа чоруткаш, терроризм-биле демиселдиң байдалын дыңнаткан. Чечен Республикада террористерни долузу-биле узуткааш, аңаа корум-чурумну катап тургузарын Б. Ельцин дыңнаткан.

■ Даштыкы чурттарга белеткээн 3 млн. меге доллар акшаны Россияның девискээринге тарадыр дээн оралдажыышкын дугайында медээ билдине берген. Ук меге доллар акшаны Чечен Республиканы дамчыштыр тарадыры илерээн.

ДЫШТАНЫР ХҮННҮ ӨСКЕРТИР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Ажылдаар үе-шакты чөп ажыглаар болгаш хамаатыларның дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) доктаадыры болза:

1. 1999 чылдың октябрь 24-те дыштаныр хүнну 1999 чылдың октябрь 22-же, пятница хүнүнче шилчидер.

2. Бо доктаал ону чонга дыңнаткан соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) Даргазы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1999 чылдың октябрь 19.
№ 384.

ОРГАНИЗАСТАП ЭГЕЛЕДИВИС

Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединин даргазы Сергей Оржакка Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузунун) хүнүнүн бүдүүзүнде бистин корреспондентивис чамдык айтырыларны салган

—Сергей Ынаажыкович, кайы-даа чоннуң угаадыглары чүгле ук нацияның болур ылгалдарлыг. Күш-культура, спорт, туризм бисте кандыг янзылыг ирги?

—Күш-культураны, спортту нитилештирериңге чамдык национал утка-шынарның чиде бээрин эрткен амыдыралдан көрдүвүс. Чижээ, тыва хүрештин дүрүмүн өске хевирже чоокшулаштырып, аңаа үе доктаадып, саналгалар кылып турдувус. Ол чорук бөдүүн болгаш бурунгу оюнну улам нарын байдалга чедирген. Шагшаандан бээр мөге кижини хүрештирерде дөзилеп, хөй судьялар хереглеп, каш арга ажыглаанын кым санап чораан боор. Черниң черинге аттыг, бот-боттарын таныжар-танышпас ийи эр ужуражып, чугаалашкаш, аразында ойнап, хүрешкилээр болгай. Удур-дедир окташкаш, довураан какташкаш, улаштыр ак оруу-биле аттаныптар чораан.

Мөге хүрежинин девии чүгле эзт изидишкини (разминка) эвес, оон утка-шынары оон-даа ханы, медитацияже чоокшулажып турар. Хостуг болгаш шөлээн самнаашкынга (девишкинге) мөгенің сүр-күжү мөөңнелир, мага-бот хартыга дег кашпагай, эзирнии дег күштевиштиг байдалга алзыр Октаттырыптары-даа ажырбас, "мөгенің майыы кадырык" дээр болгай

Тыва оюннар эң демократчы, бөдүүн. Оны эрттирериңге хааглыг шөлдер негеттинмес. Сайзыраңгай чурттарның хамаатылары боттарының күш-дамырын ажык дээр адаанга сайзырадып турар. Мунгаш шөлдерни шоолуг хереглевес. Олар арыг суг, эптиг чер дилеп тыварынга эң сонуургалдыглар.

—Чадаг чарышче кириптивис аа?

—Кыска дистанцияга маннаары кажан-даа артык эвес харын. Грециядан өске чурттарже дамчып келген 42 километр 195 метрниң чарыжын республиканың чадаг чарышчыларының сонуургай бергени таварылга эвес. Марафон баштай биске 1992 чылда эрткен. Эге дээрезинде сестип, харын-даа сүрээдеп турдувус. Оон ажырбады. Чүге дээрге кижилер чадаг чарышка шагдан бээр киржип келген. Ол база хүреш ышкаш бурунгу оюннарның бирээзи.

Узун дистанцияларга маннаары дээрге спортчу шыдамык, могап-шылавас чорукка дадыктырар. Марафончулар — эң узун назынныглар. Бисте шыырак узактар база бар.

—Тус чернің агаар-бойдузунуң күш-культура болгаш спортту массалыг, көрүштүг болдурарынга таарымчалыг база эпчок байдалдары билдиже-ле берген боор аа, Сергей Ынаажыкович?

— Ийе, РФ-тин болгаш ТР-ниң Конституцияларының чамдык "карышкактар" бар-даа болза, тыва спортчуларның шылгарангай төлээлери Олимпий оюннарынга киржип, Европа, Азия чемпионаттарынга шаннала чеде берген. 2000 чылда Сидней хоорайга (Австралия) XXVII Олимпий оюннарынга ча адыкчызы Елена Достай, боксер Санчат Саян, хостуг хүрешчи Чечен-оол Монгуш киржири-биле белеткенип турар.

Республикада туризмниң 7 фирмазы бар. Оларны хөгжүдер бис. "Тыва туризмниң" делгелгерин организастап эгелеливис. "Геодезия" делегей каталогу калбаа-биле ажыглаттынар.

Ак-Довурак хоорайның, "Тыва даг-дүгү" комбинаттың тургустунганының 35 чылынга

ҮЛЕТПҮРНҮҢ БАШТАЙГЫЗЫ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын езугаар 1959 чылда Ак-Довурак хоорайның болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттың тудуу эгелээн. Делгем улуг чурттун булун бүрүзүнден Бүгү-эвилелдің комсомолчу шалыпчы тудуунга ажылдаар күзелдиг чүс-чүс оолдар, кыстар четкилеп келген. Ынчан ол хире хөй кижи чурттаар бажың-балгат маная турган эвес, дыка хөй аныяктар майгыннарга чурттап, ажылдап турганнар. Аныяк ажыл-ишчилер кыштың соогунга, чайның изиниге, черниң ыраанга, ажылдың бергезинге торулбааннар. Комбинатты, оон бүдүрүлгелерин, чуртталга болгаш ниити чуртталга бажыңнарын, социал адырның объектилерин болгаш өске-даа эргежок чугула тудугларны шалыпкын, бир демниг тутканнар. Комбинаттың арыглалга фабриказының, үүрмектеп-сорттаар комплекстин тудуглары кончуг нарын дериг-херекселдерден бүткен Бо тудугларга чурттуң ийи чүс ажыг заводтары киришкен, оларның бүдүрген дериг херекселдерин сөөртүп эккелгеш, эптеп салган Чамдык технологтуг дерилгелерни улус демократиязының чурттарындан алган

1964 чылдың сентябрьда "Тыва даг-дүгү" комбинаттың арыглалга фабриказының биргиээлчээниң тудуун дооскан. Бо дээрге чылда 18 мун тонна сорттуг даг-дүгү арыглаар улуг бүдүрүлге болур Моон өгелээш-ле Ак-Довурак хоорайның Тыванын аар үлетпүрүнүң баштайгызы "Тыва даг-дүгү" комбинаттың үндезилеттинип тургустунган хүнү кылдыр санап турар Ынчангаш бо хүннерде ак-довуракчылар хоорайның болгаш комбинаттың тургустунганының 35 чылын демдеглеп турарлар.

Ак-Довурак бо чылдарда езулуг тудуг шөлү турган, кайнаар-даа көөрге тудуг-ла, тудуг. Оны ССРЭ-ниң хөй националдыг улустарының төлээлекчилери бир демниг, эп-найыралдыг ажылдап тургаш, бүдүрүп кылганнар. Оларның аразында кайгамчыктыг шевер, бодунун херээнге сагыш-сеткилинден бердинген, организакчы талантылыг кижилер ажылдап турган Бызаңчылар бригадири Дмитрий Голубев, Кодур-оол Куулар, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Данзырык Калдар-оол, Чазақтың хөй санныг шанналдарының эдилекчилери Кара-оол Салчак, Алдын-оол Күжүгет, Комбуй-оол Оржак, Сыдаа Лүндүп, Елизавета Дожулаа, Зинаида Салчак, Дмитров Мөнге-Назын, шеверлекчилер Шестакова, Шатова, тудуг участогунуң начальниги Е. Васильченко болгаш өске-даа он-он мурнакчылар, бөдүүн тудугларны оларга хамаарыштырып болур.

Тудугжулар бир, ийи каът чурттарга бажыңнарындан эгелээш, хөй каът бажыңнарның, "Тыва даг-дүгү" комбинаттың бирги база ийиги ээлчеглерин, Культура ордузун, школаларны, эмнелгелерни, училищени, магазиннерни, столоваяларны болгаш өске-даа объектилерни туткан. "Тыва даг-дүгү" комбинаттың ийиги ээлчээниң тудуу Тывада эң-не улуг тудуг, ону база-ла тудугжуларның күш-ажылының ачызында кылган. Москваның, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Норильскиниң, Иркутскиниң, Владивостоктун, Улан-Удэниң болгаш өске-даа хоорайларның тудугжулары, тодаргайлаарга, чурттун 40 ажыг нацияларының төлээлекчилери бо тудугга киришкен.

"Тыва даг-дүгү" комбинаттың бирги ээлчээниң арыглалга фабриказының дериг-херекселдерин эдиктиреринге, үре-түннелдиг ажылдаарынга оон бирги директору Чимит-Доржу Байырович Ондар улуг рольду ойнаанын онзалап демдеглээр бодаан мен. Тываның аар үлетпүрүнүң баштайгызы — даг-дүгү комбинатты ол башкарып, удуртуп ээлээн соонда, Бүгү-эвилелдің социалистиг чарыжынга тиилекчи болуп, шаннадып келген. Чуртка бедик сорттуг даг-дүгү чугула херек турган, ону чаа бүдүрүлге хөйү-биле бүдүрүп, Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Барнаулдың, Иркутскиниң, Братскиниң болгаш өске-даа үлетпүрү сайзыраңгай бүдүрүлгелерин оон-биле хандырып келген.

Комбинатка ССРЭ-ниң хөй национал улустарының үжен хире төлээлекчилери бир демниг ажылдап турган. Тыва национал кадрларны белеткээринге ол улуг рольду ойнаан, оон ачызында бедик мергежилдиг техниктиг интеллигенция көвүдээн. Оларга Михаил Сундуй-оол, Уйнукпан Монгуш, Чайкина Өлзей, Кызыл-оол Иргит, Манчын-оол Агбаан болгаш өскелер-даа хамааржыр.

"Тыва даг-дүгү" комбинаттың ийиги ээлчээ 1976 чылда ажыглалга кирген, бүдүрүлге чуртка даг-дүгү бээрин улам көвүдеткен, мурнакчы коллектив турган, Бүгү-эвилелдің социалистиг чарыжынга киржип, шилчиир Кызыл туктар, акша шанналын каш удаа ап келген. Чуртка алдар-аттыг мурнакчы бүдүрүлгеге санадып турган.

Чуртка экономиктиг кризис эгелээн соонда өске бүгү бүдүрүлгелер ышкаш "Тыва даг-дүгү" комбинаттың ажыл-чорудулгазы баксыраан, продукция бүдүрерин эвээжеткен. Чазак, комбинаттың ажыл-ишчилери комбинатты хагбас, чуртка херектиг продукцияларның бүдүрүлгезин соксатпас дээш болдунар-ла хемчегларни ап турар. Ынчангаш комбинат хагдынмаан, эвээш-биче-даа болза, даг-дүгү берип келген. Боттарының байырлалын багай эвес көргүзүглерлиг уткуп турарлар. Арыглалга фабриказының директору Валерий Милосердов, электрик Демир Хертек, дериглер машинизи Солун-кыс Монгуш, чолаачы Семен Туровец, септелге-механиктиг цехте Борис Устинов болгаш өскелер-даа кандыг-даа бергелерге торулбайн, даг-дүгү бүдүрүлгезин үзүктелдирбес дээш ажылдап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТР-НИҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунун 10 үүлүнге болгаш "Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 48 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Улуг-Хем кожуунда Арыг-Бажы, Арыскан, Эйлиг-Хем, Чааты сумуларының даргаларының бүрүн эргелериниң доозулганы-биле бо сумуларга суму даргаларының соңгулдаларын 1999 чылдың декабрь 19-та эрттириниң дугайында доктаалды хүлээп алган

"РФ-тин хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунун 46 үүлүнге болгаш "Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 үүлүнге дүүштүр үстүнде айыткан сумуларга соңгулдаларны белеткээриниң болгаш эрттириниң акшаландырыышкынын тус чер бюджединден хандырарын доктаалда айыткан.

Хөйнүң кичээнгейин хаара туткан черде

ЧОН БОДУ ШИИТПИРЛЕЗИН

Дагестанга чечен дээрбечилер-биле дайын болгаш Москвага база Россияның девискээринге болган частыышкыннар бүгү россияннарның дүвүрелин көдүрген. Бо коргунчуг болуушкуннарга чон үүгле өлүм-чидимге таварышкан эвес, оларның сагыш-сеткилинге эмшеттинмес улут балыгны арттырган. Кым буруулугул? Ындыг айтырыг тургустунуп келир.

Бир эвес оон дозун хынап, шын түннелди үндүрер болза, буруулуг кижилер тыптып келир. Борта ниитизи-биле шупту чечен чонну буруудадыр барымдаа база турбас Оон дөзү ханы, политиктиг уткалыг. Ийи-чаңгыс политиктерниң идип үндүрген шаштырыглыг айтырыгларын чамдык криминалдыг бөлүктерниң ону деткээни. кавказ чоннуң ниити амыдыралынга хайбачытты таварыштырган. Ол талазы-биле чечен чоннуң катап тургустунары "Адмала" (кижиге ынаа) деп хөй-ниити шимчээшкиниң дээди чөвүлелиниң даргазы, Чечен Республиканың "бузуттуг" сайыттарының удуртукчузу Адам Дениев чоокта чаа "Комсомольская правда" солунга бодунун чамдык бодалдарын болгаш сүмелерин бижээн материалды үндүрдү. Шынында ол бодунун талалакчылары-биле Чечен Республикадан дезип үнген кижилерниң бирээзи, Москва хоорайда чурттап турар. Оон чугаалап турары-биле алырга, Чечня дээрге ол үүгле Масхадов, Басаев, Радуев эвес, ол дээрге Россияның девискээринин бир кезии боон артар ужурлуг. 1995 чылда дайын эгелээринин бетинде Чечняга 1 млн. хире кижи чурттап турган. Олардан 550-600 мун хире кижи Россияже дезип кирип келген. Олар колдуунда интеллигенция, эртемденнер, бизнес талазы-биле ажылдап турган кижилер-дир Ам ында 350 мун кижи чурттап турар. 100 мун хире кижилер эрткен дайынга өлүткен деп санап турар А херек кырында бо сан-чурагайларны таптыг бадыткап көргүзүп турар документилер чок.

Кажан эрге-чагыргага Дудаев чедип кээрге, чон ону деткип эгелээн. Бир талазында, ол хөй чылдарда Россияга чурттап каапкан совет офицер, ийи талазында, бир дугаргы шериг чечен-генерал. Ол Чечен Республиканы эки талаже эргилдирип чадап каан. Чүге дээрге шериг билиглиг боордан башка ол экономика, политика талазы-биле нарын айтырыгларны сайгарып шыдаваан, ол хамаанчок, Дудаев үндезин чечен чоннун езу-чаңчылдарын безин эки билбес кижи болган. Чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидеринче угланган кандыг-даа дээштиг ажыл чорутпаан. Ол үеде Чечняга турган Адам Дениевтиң талалакчылары Дудаевке удурланып үнген "Согур баштынчының соонче чораан херээ чок" деп кыйгырыгны салып үндүргеш, чуртундан үндүр сывыртадыпкан Ол үеде Чечняга орустар, украиннер, еврейлер, армяннар болгаш хөй националдыг чон республикага турган. Бо хүнде Чечен Республика дээрбечилер күрүнезинче шилчип, делегейниң кем-херек үүлгедикчилериниң шаарланчак бөлүктери ында чыылган.

Адам Дениевтиң удуртулгазы-биле Чечен Республиканың чазаанга удур тургустунган чечен оппозиция 1997 чылдала бодунун туружун чечен экстремистерге удур туржуп эгелээннер. Чечен Республикадан келген делегация оларнын-биле чугааны кылган, ынчалза-даа олар боттарының туружундан дүжүп бербээннер. Оон сөөлүнде Москвада чурттап турар ол чечен бөлүктер, боттарының айыыл чок чоруун камгалаар тускай албан черин тургузар ужурга таварышканнар Бир эвес амгы чечен удуртукчуларның шын төөгүзүн ап көөр болза, олар тус чернин үндезин чурттакчылары эвес Масхадов, Басаевтиң-даа чечен черде дазылы чок дээрзин Адам Дениев бадыткап турар

Билдингир дагестан шулүкчү хөй-ниити ажылдакчы Расул Гамзатов мынчаар чугаалаан:

— Кожавыста чечен чон-биле бистиң дылывыс чоок, төөгүлүг чаңгыс, чаңчылдарывыс, чүдүлгевис дөмей улус бис, хеп-хенертен бисче халдай бээрге, кайгаар-дыр мен. Сталин үезинде шуптузун шөлүптерге, ээн суурларына бистиң чонну барып чурттазын дээрге, кым-даа ынаваан. 1995 чылда Чечняга дайын эгелей бээрге, бис чечен чонну деткип, оон талазынга турганывыс шын-на болгай. Басаевти чечен чоннуң национал маадыры деп санап турарынга удур мен. Чаш уруглар, кырган-дижен, херээжен чоннуң артынга чаштынып алгаш, тайбың чурттакчыларже халдап турар дээрбечини канчап национал маадыр дээр боор. Ол дээрге кортук кижи-дир.

Чеченнер даг-чурттугларның шаг-төөгүзүнден бээр сагып келген үндезин хоойлузун каржызы-биле хажыдып тур Эр кижи эр кижи бооп артар, а бижек чидиг болур ужурлуг, ийи дугаарында, эр кижиниң төлептиг чоруунун хемчээли херээжен кижиге хамаарылгазындан хамааржыр. Эр кижилер ийи таварылгада чокшуп болур: төрээн чери дээш база чараш херээжен дээш Өске таварылгада үүгле дагаалар чокшур Кавказ чоннун үндезин чаңчылдарынга езулалдарынга үндезилээш алдарлыг чогаалчы Расул Гамзатов хөйнү-ле бижээн болдур ийин. Оон бо хүнде сеткили хомудап, үргедеттинген Дагестан суурлар, өлүктен тайбың чурттакчылар дээш караанын чажын төп орары кымнын-даа сеткилинге хомуданчыг.

Моон мурнунда Афганистанга болуп турган дайынны Саудов Аравиянын чажыт албан чери удуртуп, акшаландырып турганы билдингир болгай. Олар ам Россияга удур терроржу ажылды чорударда, Чечняны шилип алганы таварылга эвес Адам Дениевтиң чугаалап турары-биле алырга, Чоокку Чөөн чүктүн чурттарынга чоруп тургаш Афганистанга дайылдажып турган АКШ-тан, Иорданиядан, Сириядан болгаш өске-даа чурттардан келген чеченнерге ол душкан. Ам оларның хөй кезии бо хүннерде Чечняда чоруп турар. Саудов Аравияның айыыл чок албан чериниң сайыды Чечняга чедип кээрге, Басаев баштаан "полевой" командирлер чыскаалып алгаш, байырлыг байдалга уткуп турганы, ону дорту-биле херечилеп турар

Американ эксперттерниң берип турар медээзин езугаар алырга, шургуп кирип алган ислам дайыннарның "сагыш-сеткил азазы" деп чарлаттынган, делегей терроризи Усама бек Ладен үүгле чечен дайыннарга миллион-миллион долларларны эккеп берген эвес, оларга окчепсекти эккеп бергеш, Дагестанче халдап киреринге белеткенип турган чечен дайынзырактарның белеткел лагеринге чорааны безин билдине берген. АКШ-тың конгрезиниң терроризм талазы-биле айтырыгны харыылап турар чөвүлекчизи Юсефа Багданскиниң чугаазыбиле алырга, чечен дайынзырактарны Афганистанның, Пакистанның, Суданның болгаш өске-даа чурттарның дайынзырак исламистери деткип турар. Олар 10 мун кижиден тургустунган хөй национал дыг шериг ни тудуп турар. Хөй кезии Афганистанның болгаш Чечняның дайыннарын эрткен, кижи өлүрериниң болгаш хилинчектээриниң дээди школазын доосканнар.

Чечен дайынныларның хөй кезии даштыкыга тускай белеткелди эрткен. Оларны Азербайджан таварыштыр киирип турар Юсеф Багданскиниң бодап турарыбиле алырга, Саудов Аравиянын миллиардери—террорист Усама бек Ладен 1998 чылдың чазынында-ла Басаев биле кады амгы Дагестанга болган дайынның планын тургузуп турганнар. Орта Пакистан болгаш Суданның чажыт разведканың дээди эрге дужаалдыг офицерлери киришкен деп турар. Ол херек кырында Дагестанга болган дайынга бадыткаттынган. Орта ажыглаттынып турган окчепсек колдуу даштыкы чурттарга кылдынганы, чечен дайынзырактарның дайынга мергежээнин, өөренгенин бистиң солдаттарывыс боттары чугаалап турдулар. Дүүн чаа-ла парта артынга орган чаш оолдарны, дээрбечи маңгыстарның аксынче суп берип турарынга удур мен. Россияның иштинде тургустунуп келген турум эвес байдалды өөренип көргеш, керээ-биле албан эрттирер ужурлуг, шилиттинген, тускай белеткелди эрткен турум ажыглаар шеригни тудары чөптүг болу берген эвеспе?

Чечня талазы-биле айтырыгны оваарымчалыг шиитпирлевес болза, оон түннели дыка айыылдыг, моон мурнунда Чечняга болган дайындан дора болуп болур деп чамдык политиктер чугаалап турар. Сөөлгү медээ езугаар алырга, Чечняда 50 мун тускай белеткелди эрткен шериглерни "полевой" командирлер Басаев, Радуев, Яндарбиев Хаттаби үш угланыышкынныг удуртуп турар деп турар. Россияның шериглери Чечняны долгандыр бүзээлеп алгаш бомбалап эгелээнден бээр үр үе эртпээн болгай. Россияның Чазак Даргазы В. Путин-биле 1996 чылда Россияның хоойлузу-биле соңгуткан Чечен Республиканың парламентизиниң төлээлери база ужурашкан. Моон түннели кандыг болуру ам-даа билдинмес. Эрткен чылын-на Москва хоорайда чеченнерниң "Адмала" хөй-ниити шимчээшкининиң удуртукчузу Адам Дениев биске боочепсектен беринер, бис Дагестанның кызыгаарын камгалап көрээли деп айтырыгны чазакка чаңгыс эвес удаа тургузуп турган. Ам бир эвес херек кырында алыр болза, Чечняда чурттап турар чеченнерден Россияда чурттап турар чеченнер колдуунда ийи катап хөй. Айтырыгны окбоонун күжү-биле эвес, эн-не чөптүг, кижиниң эргежыынга, хамааты хосталгазынга, делегей деннелиниң практиказынга дүүштүр политиктиг, чөптүг арга-биле шиитпирлээриниң оруун тывары эргежок чугула апарган. Борта Грузияның президентизи Э. Шеварднадзениң көдүрүп турар айтырыы кончуг чөптүг. Ону Россияның Чазаа деткивейн турар болгай.

Бо тургустунуп келген айтырыг чаңгыс хүннүң айтырыы эвес, ону шиитпирлээринге шын туруштуг политиктер херек апарган. Кижилерниң салым-чолу-биле холбашкан айтырыгларга дайынзырактарны киришкен бистиң талада база чок эвес. Бир эвес Чечня айтырыын политиктиг арга-биле шиитпирлеп шыдавас болу берзе, ам канчаарыл деп айтырыг база тургустунуп кээр апаар. Ажыы-биле чугаалаарга, Чечняның Президентизи Масхадовтун чечен чоннун ортузунда хүндүткели чок апарган. Шыны-биле алыр болза, Дудаев-даа, Масхадов-даа чон ортузунга референдум эрттирбээн-не болгай. Бир талазында, Россияның шериглери ол хире күштү үндүрген болганда, чечен дайынзырактарның баазазын, ок-чепсээн узуткаары черле албан апарган. Эн берге айтырыгларның бирээзи — дезип келген хөй чон, чаш ажы-төл, кырган-дижен, аарыг-аржык чон ажык дээр адаанда бергедеп турар. Оларның салым-чолу дээш кайы-даа тала айтырыгны чөптүү-биле шиитпирлээр ужурлуг. Чечня, оон келир үези кандыг болуп болурул деп айтырыг нарын. Ону политиктер эвес, чечен дайынзырактар, оларның ханга борашкан "полевой" командирлери эвес, чечен чон боду шиитпирлээр арганы бээр. Бо талазы-биле политиктиг ажыл чоруттунуп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Хүндүлүг аалчы

ПАНДИТА КАМБЫ-ЛАМА

Каш-ла хонук бурунгаар Тыва Арат Республиканың эки тура-биле Россияның составынга каттышканындан бээр 55 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирдивис. Оон-биле чергелештир "Цеченлинг" дуганын, Каа-Хемни кежилдир улуг көвүрүгнү база хааглыг рынокту ажыглалга киирип, оларның ажыдыышкынын байырладывыс. Республиканың удуртулгазы, тыва чон чер-черлерден келгилээн дыка хөй аалчыларны хүндүткел-биле уткуп хүлээп алган.

Юбилейниң база бир хүндүлүг аалчызы Бурятияда Россияның сарыг шажын езу-чаңчылдарының, Сангха общинаның Пандита Камбы-ламазы Дамба Аюшеев. Эрткен пятницада Пандита Камбы-лама республиканың бөлүк журналистери-биле ужурашкан. Ужуражылгага үстүнде адаанывыс общинаның, парлалга секретары Борис Дондоков база Санагин дацаныындан Цыденов Монлам-лама, ол чарыкта "Тувдан Чойхорлинг" хүрээзиниң ширээти ламазы Тываның Камбы-ламазы Аганак Хертектің оралакчызы Данзан Сундуй олар киришкен.

Пандита Камбы-лама Дамба Бадмаевич Аюшеев 1962 чылда төрүттүнген. Ол башкы училищезин дооскаш, башкылап ажылдап чораан. 1983 чылда Улан-Баторнун Буддизм университединче өөренип киргеш, тибет медицина талазы-биле эртемни чедип ап, шыырак билиглиг эмчи-лама болган. Университет соонда Дамба Аюшеев Моолда Буддизм университединге совет студентилериниң куратору. 1990 чылда Улан-Удэ Иволга дацанынга эмчи-лама бооп ажылдап кирген.

Дамба Бадмаевич 1995 чылда Россия Федерациязының буддистериниң Төп шажын эргелелиниң Камбы-ламазынга, оон соонда 1996 чылда Россияның сарыг шажынының езу-чаңчылдарының Сангха общиназының Пандита Камбы-ламазынга соңгуттурган. Ынаар Бурятияның дацаннары, Москваның, Санкт-Петербургтун, Омскиниң, Иркутскиниң, Читаның, Тываның база өскедаа регионнарның буддист общиналары кирген. Россияның Сангха сарыг шажын институттарында Калмыкиянын, Алтайның, Тываның база өске-даа черлерниң студентилери өөренип турар.

1998 чылда Пандита Камбы-лама Азияның тайбың дээш сарыг шажын конференциязының вице-президентизинге соңгуттурган. Оон ангыда ол Россияның Президентизинин чанында Шажын каттыжышкыныларының Президент чөвүлелиниң база кежигүү.

Россияның Сангха общиназының баштыны — Пандита Камбы-ламаның резиденциязы (турар чери) Бурят Республиканың Улан-Удэ хоорайда. Сангха общиназының Москвада төлээ чери база бар.

Дамба Аюшеев журналистер-биле ужуражылга үезинде Тывага аалдап келгенинге, тыва чон-биле, оон культуразы, езу-чаңчылдары-биле чоок таныжар, чаа ажыттынып турар "Цеченлинг" дуганының байырлалынга киржир ааскежиктиг болганын өөрүп чугаалаан. Төөгүнүң турааскаалы болур Чадааананың Үстүү-Хүрээзинге барып чедип чораан. Хүндүлүг башкыны ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Оржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол хүлээп алган. Ол бистиң удуртукчуларывыстың чону, оларның келир үези дээш сеткилиниң ханызындан сагыш салып, нацияны, шажынны, чаңчылдарны, оон ынай өске-даа чоннарның чүдүлгезин, езу-чаңчылдарын камгалаар, карактаар дээш бурунгаар көрүүшкүннүг чаа идеяларны, планнарны тургузуп ажылдап чоруурун магадап чугаалаан.

Байырлалдың солун программалыг концертин көрүп ора, өске черлерге бодаарга, тыва чон бодунун культуразын камгалап шыдаан, чараш, шимченгир танцыларындан чоннун сагыш-сеткили, туружу күчүлүг Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, арыг хевээр арткан деп чүвени эскергенин база демдеглеп чугаалаан.

Пандита Камбы-лама ужуражылга үезинде журналистернин айтырыгларына харыылааш, арга-сүмезин берип, дараазында чүүлдү чугаалаан:

— Шажын-чүдүлге политикадан адырык, ол ацаа хамаарышпас болур ужурлуг. Соңгуулдаларга деткимчени бербейн канчаар, ынчалза-даа "онумону соңгуцар" деп кижилерни албадаар эрге бисте чок. Рынокка 3 ацгы серецгини садын болуру чөп, а шажынга демократия кажан-даа болдунмас. Россияның сарыг шажын чүдүкчүлериниң улуг башкызы, Пандита Камбы-лама Дамба Аюшеевтиң шажын-чүдүлгени чон ортузунга улам сайзырадыр, пептередир дээш кылып чоруур ажыл-хераа үстүнде айытканывыс чаңгыс чижек безин бадыткан, күштүг болдуруп турар. Оон кижилерге сагыш човангырын, сергек, мерген угаанныын, эрес-шудургузун, бүдүштүүн чугаазындан дыңнаан, магададым. Ук чүүлүмну доозун тура, хүндүлүг башкының тыва чонга, шажын ажылдакчыларынга берген чагыы, арга-сүмези бүдүнгүр, чогунгур-ла болзун деп өөрээп артым.

Ольга САЙДАРАА.

Бо акша-төгерик чедишпес нарын үеде үш хамаанчок, чаңгыс дуган тудуп алыры безин ындыг амыр эвес болдур ийин. Сарыг шажын чүдүкчүлериниң улуг башкызы, Пандита Камбы-лама Дамба Аюшеевтиң шажын-чүдүлгени чон ортузунга улам сайзырадыр, пептередир дээш кылып чоруур ажыл-хераа үстүнде айытканывыс чаңгыс чижек безин бадыткан, күштүг болдуруп турар. Оон кижилерге сагыш човангырын, сергек, мерген угаанныын, эрес-шудургузун, бүдүштүүн чугаазындан дыңнаан, магададым. Ук чүүлүмну доозун тура, хүндүлүг башкының тыва чонга, шажын ажылдакчыларынга берген чагыы, арга-сүмези бүдүнгүр, чогунгур-ла болзун деп өөрээп артым.

Ольга САЙДАРАА.

КАДЫН КЫСТЫ КАНЧААР ШИЛИИЙН...

Чечен чугаа

Хөй малдың эрткен шимээн-даажындан оттуп келдим. Кезек херлип-көстүп олурумда, ачам кирип келгеш:

— Аъш-чем төнүп турардыр Куду садыгже баткаш кел, оглум Садыгжы бараанна̀п чорааш чедип келген сураглыг. Доруг аътты эзертеп ал — дейдир.

Чүү боор, шайлай шаап алгаш, доругну эзертеп тур мен. Ыттар ээре берди, Соругнун ол чарыын куду шилги аъттыг, таалын дергилээн кижи шошкудуп бадып чыдыр. Танып кагдым. Аас даай-дыр-ла. "База садыглаар дээн-дир. Моон-биле таптыг хөөрежир-дир" деп өөрүп бодадым

Далаш-биле таалыным артына каапкаш, Доругдайнын кырынга олурупкаш ынай-ла болдум Чүге ол кыргаины "Аас" деп шолалап каанын орта билбес мен Чогум шын ады өске дээр чораан Ол кончуг тывызык, чечен кижи. Чүве чугаалаарда албан бир-ле чүве-биле деннеп чугаалаар Эртемниг турган болза дыл талазы-биле ырак баар турган боор ийин Ынчангаш-ла "аскыр", "сөскүр" дээн уткалыг, кысказы-биле анаала "Аас" деп шолага четкени ол боор

Кижим ыраваан-даа бадып чыдыр. Кожалаштыр халдып кээримге, ашактын аъды былдай дүштү. Кижим көрүп келгеш:

— Па, бо канчап аътка кижи-даа октадып кагы дег, эшкедээр эр сен — дээш, аъдын оожургадыр тынын тыртып чор. Бодум эпчоксуна бердим. Кожалаштыр кезек хөөрежип чортуп олур бис. Ол мээн дыштанып келгенимни билир кижи Олбук дег ногаан шыгынга андаштанып ойнап өскен Манчүрээмнин арыг агаарын хандыр-хандыр тынгылаарга хөрек-чүрек сергеп, аът кырында эвес анаа-ла-бир ужугуп организыг-даа ийин. Ынчап чоруй кижим:

— Чаа чээн оол, сен-даа улуг хоорайда өөренип турар кижи-ле болгай сен. Ам каш чыл болу бердин мон. Келин кысты кажан эдертип эккээр кижи боор сен. Ында кыстар хөй-ле чүве ыйнаан, аал (оол" дивес "аал" дээр кижи) — дээш, тадыладыр каттырып, кымчызын чайып каап чор.

Харыызын кезек бодап чор мен.

— Харын аан, даай. Кыстар чок боор бе, ана кижи базып кагы дег чүве-дирле. Орустап, тывалап чугаалаар, оннап, солагайлап бижиир, артында кылаштаары куу куштун салдааны дег болгулаар. Харын бо, кадын кысты канчаар шилиир чүвел аан бо, даай — деп, удур баштактанып, бирээни сөглээр-дир ийин мон деп бодап, чугаа үндүрүп кагдым.

Аас даай сыптыг таакпызын кыпсын алгаш, кезек соруп каап, боданып чор мон.

— Дуу ол өзенни көрүп чор сен ыйнаан, аал. Оон иштинче кире бээр болзунза кандыг ыяш чок дээр сен Ыргак-дагыры-даа бар-ла, адыр-бидири-даа бар-ла. Согун дег хөнү сынныы-даа бар болдур ийин. Бажын ыяжы кезип аар дээр болза, шилиир апаар. Ырактан көөрүнге согун дег дыт турар. Чанынга чеде бээринге, сагышка база таарышпас. Чок болза арай ыргаксымаар-даа боор-ла, хөй будуктуу-даа турар-ла. Езулуг шугум дег чүвенни ужуруп алырынга өзээ ириксимээр база болгулаар—дээш, таакпызын буруладып чор. Кайывыс-даа кезек ыыт чок чоруп ор бис. Кижим оон улашты:

— Шаанда болаага болган-чүве дээр. Бир ядыы улустун кончуг-даа кызы турган-дыр. Арын-шырай, дурт-сын талазы-биле ол чоок-кавыга чок дээн уруг чүве-дир. Уруг боду бир эрес-кайгал ядыы оолга ынак турган. Ол кыска олаанын бир байынын оглу чызаалап туруп берген. Мал-маган бажы дозуп чорда бо-ла кээр. Шуут хырба дег адырылбас "Чүгле мээнии болур сен" — дээр "Хоржок болзунза күшбиле алыр мен" дээш турып берген чүве эвеспе он.

Уруг-даа шыдажып чадап кааш байнын оглун кезедир бодай берген. Бир-ле катап бызаа бажы дозарда ушпа-чөнүк кырган-авазын чедип алгаш, эптиг черге олурткаш, бодунун аржыылын оон бажынга кедиргеш чагып каан-дыр. Боду чоогунда арга иштинде хараганнар аразындан көрүп орган

Ур-даа болбаанда кончуг бай эр каас-коя хевин кеткен, алдын-мөнгүн эзер-чүгенниг кончуг аъды-биле девиржидип келген-не-дир. Аъдындан дүшкеш, олурган "уругнун" артындан аяар келгеш: "Ынаам, сарыым. Ам-на мээнии болур сен" дээш соондан куспактай каапкан-дыр. Алгырыпкаш хая көрнүп келзе-ле.. Оо, бурган! Шаарарган күрзук диштиг, дырышкак арынныг чөнүк кадай бо көрнүп келген

Эр-даа алгы эвес алгызын алгырыпкаш: "Аза-бук, аза-бук!" деп, ужа-тура халып чоруй аъттаныпкаш ынай-ла болган-дыр. Көрүп орган уруг каткы эвес каткызын төп, арга иштинден үнүп келгеш, кырган-авазын чедип алгаш чана базып чорупкан. Байнын оглу ол хевээр келбестээн Аза-буктуг уруг деп-ле билгени ол боор он.

Кайывыс-даа хөлчок-ла каттырыштывыс.

— Кижини албадап база болбас деп түвен ол-дур ийин — дей-дир.

— А сен, малчын кижи оглу болгай сен, аал. Хөй хой аразындан изиг ханга херек хойну канчаар шилиирин билир-ле сен ыйнаан — деп бо ийин

Семис бе дээш ужа-төжүн, ооргазын тудар. Кызыр-боос бе дээш, эмиин тударын бодап келгеш, ана дала-ла бердим. Кижимни көөрүмге, каткызындан эгиннери өгденейнип, эзеринден чайлып каг чазып, караан чажын чоткан чор.

Каткы-иткивис дыртыла берген соонда, аъттарывыстын тынын дыңзыдып, чоруувус элээн ылгын апарды.

— Кандыг-даа таварылгада чүректерден хамааржыр чүве-ле ыйнаан, чээн. Бот-боттарынга-ла ынак болза, чолдак-чоону, узунчингези кандыг хамаан Чолдак-даа болза алдын чүректиг кижилер хөй, узун чараш-даа болза хирелиг кижилер база бар. "Чыланнын шокары даштында, кижинин шокары иштинде" "Чаражынга шай хайындырып ижер эвес" деп чоннун чугаазында ханы утка сингген болдур ийин. Ажырбас, сени эскериичел эр деп билир мен. Эки кыска таваржы бээр сен, чээн — деп кижим шынгыы түннеп кагды.

Манчүрек садыындан садыгланып алгашээптивис. Ээп оргаш база-ла орук эрткенин билбээн бис ийин А чугаавыс көнгүс өске угланыышкыныг. Ол дугайында дараазында хөөреп-даа бергей-ле мен.

Келир чайынында таныжым уруг-биле аалывыска чеде берген бис Уругларывыс келген дээш авам, ачам Аас кырганнарны база чалаан. Улустар хөөрешкеш элээн болганда, Аас даай менче бүдүү караан баскаш, улуг эргээн ходуннатты. Таныжым уруг анаа хөлчок таарышкан-дыр дээн билген мен. Оон соонда хөй-ле чылдар эрткен. Аас ирей улуг эргээн шын-на көдүрген-дир дээраин бола бодап кээр мен.

Алдын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Ыяңгылыг коңга

КУДАРАНЧЫГ ЧИЖЕК

Тофалар деп биче-буурай чон бар. Амдыызында бар. Боттарының санының хүнден хүнче эвес, а шактан шакче кызырлып бар чыдарын билир болгаш олар дуза дилээн үнүн салып турарлар. Үш чыл бурунгаар оларның саны 673 кижи турган, бөгүн тофаларның саны, бодавыже, оон кайы эвээш. Биче-буурай чоннун эстип, чидиишкиннин чорудулгазы кандыг янзылыын, оон кайы хире дүргедээшкинни алганын кым-на дорт болгаш чиге билир чүве деп.

Бисте Россия бар. Амдыы дээрезинде бар. Ынчалзажок оон кайда-чүде кырлып төнер кырында келген чоннун дугайында бодаар харыы чок. Аңаа оон девискээринде туржук, оон дашкаар черлерде чурттаан российжилерниң бичии-даа херээ чок. Аңаа бистер "артык чон" кылдыр санадыр бис. Ынчалза-даа бистер хөй ,бис — дөгеревис кайын-на кырлып каар ийик бис аан. А тофалар төнүп, чидип болурлар

Азияның төвүнде, Иркутск областын мурнуу-барын талазында, өске арткан делегейден бедик-бедик бизеннерлиг сыннар-биле дугланып алган даглыг оран-чурт бар. Ол болза Тофаларияа-дыр, а ында чурттаан чоннун — тофаларның саны ам 673 эвес, а үштүн бир кезии, артканнары — хайнак кижилер, олар паспорт езугаар тофалар кылдыр санадып турзажок, арын-шырайы, мөзү-бүдүжү чингине чоннуундан сыр өске.

Бо чоннун дугайында билир-ле кижи билир чүве болганда, төөгүден кыска ушта бижилгени киирип көрейн. Оларны өндүр улуг өскерлиишкиннерниң үечадазында тофалар деп адаар апарган, а оон бетинде олар карагастар — кара кастар деп атты эдилеп чораннар. Дээди эргедужаал эдилээн эргетеннерге от ат таарышпааны чуғаажок болбайн аан, кастар, ам артында кара — чок, бистин чуртта шупту улус — кижилердир. Ынчалдыр-ла оларны тофалар, өскээр чугаалаарга, кижилер деп адаар апарган.

Саян сыннарынга "Кара кастын" аймак-сөөгүнүн тыптып келгениин барымдаалары үениң тамызынче эстип, дүлүү берген Демдеглел бижиктер-даа, материалдыг культураның тураскаалдары-даа артпаан. Шинчээчилерниң санап турары-биле алырга, мурнуу Сибирьни моол хааннар эжелеп, чагырып ап турар үелерде даглыг Тожу чурттуг тываларның бир чамдыызы төп сыннын ханызынче база Саян дагларының сонгу талазынче көжүп чоруй барган болуп турар. Бо чоннун дугайында баштайгы шинчилел ажылдарын 1648 чылда Уда хемнин эриинге Покровское шивээ, амгы Нижнеудинск хоорай, туттунганда чоруткан.

Тофаларның үе-дүптен бээр кылып келген ажылижи —аңныыр, иви ажылагыйы. Ызыгуур бүрүзү аңнаар черлерлиг. Сөөлүнде барып, бо эң эвээш санныг болгаш озалааш чоннун аразындан "англи шивишкиннерни" илередип, тып, хамнарны болгаш ызыгуур-аймак баштыннарын боолап каапкан.

Чон кырлып эгелээн. Ынчан ызыгуур баштыннары чыглып келгеш, чоннун эстип, чидер чоруун соксадыр дизе,, "чаа хан" херек деп шиитпирлээннер. Шак ынчаар хайнактар тыптып келген. А водка сөөлгү дазылдарны үзе кезип турар. Ядыы-түренги, кедизи чок амыдыралдан тофаларның дыка хөйү аныяк назынында-ла, а бир чамдыктары эки тура-биле, амы-тынындан чарлып турарлар. Сонгу чүктүн чоннары-биле бир дөмей тофалар база оларның черинге "курган хоойлунун" эргежок чугулазын чугаалап турарлар, ынчалза-даа күрүнеге "курган хоойлунун" херээ чүү боор. Азыгже сыындырып алган ада-чурттун бараан бүдүрүкчүзүнүн чонга саналдапкы дег үүлү эвээш болганда, үндүрүг тыртыпкы дег кижи барыкла чок калган. Чаңгыс-ла кадын, соолбас дамырак— арага-дары. Ынчап кээрге "курган хоойлу" сан-хөө адырынга канчаар-даа аажок улуг ойбак-тыр.

Бир катап "оттуг сугнун" күжүнге бүзүрепкеш, чингине чурттакчы чон амдыгаа чедир чүдээшкиннин аспаандан адырлып чадап чоруур. Кижи бүрүзү арагалаар, оон иштинде иштиг херээженнер, уруг эмзирер иелер, бичии чаштар. Бөгүн оларның аразындан бодунун салгал-ызыгуурунун адын билир кижи ховар, хуу аттар уттундуруп, чүгле музей архивинде кадагалаттынып арткан. "Идеянын арыын" сагыырларның адап каны езугаар оларны кижилер дээр болгу дег, а оон-биле чергелештир тофалар — бир-ле ат-сып, езу-чанчыл, онзагай, тускайлаң дазылдары чок бөлүкке дөмей.

Сонгу чүктүн эвенкилеринде болгаш селькуптарында дег мында база ивилернин баш саны кызырлып, коданнар шаарарган, езулуг ивижилер каш-ла борбак кижи арткан, а энне кол үүл — чоннун кадагалакчызы — оон дылы чидип бар чыдар. Кижилер салгал аайы-биле өлүп, кырлып эгелээн. Арага деп ыт ишпес ажыг сугну моон хонуктун кайы-даа үезинде тып ап болур, оон ужун аныяктар алкоголизмден аараан. Кара чаңгыс идегел — ажы-төлде. Олар-ла харын, орайтаваанда, өгбелерниң амыдыралчы арга-дуржулгазын, билиин шингээдип ап, өжүп бар чыдар иви ажыл-агыйынын откөзүн хөрлээледип үндүрүп эккээр чадавас, азы оларга база сергээшкин чок арагалаашкынның тамызынга дүжүп өлүр үүле онаашкан чүве ирги бе?

Анчы. Ивижи кижиниң шириин амыдыралын өөртүр, каастаары-биле бойдус ол черниң дагларын чараш болдурар дээш чүүдаа харамнанмаан. Кайнаар-даа көөрүнге, үстүнде чанагаш бизеннерлиг, шыргай эзимнерлиг каскактар. Шыпшыктарда — ак хар. Мында тайга-таскыл субальпылыг, альпы болгаш даглыг тундра куржаа-биле холужуп калган Эм оттар, ан-мен эндерик. Кашпалдарда эм шынарлыг сураглыг, карак чажы дег арыг хемнер агып бадып чыдар.

Курбустугларның адаанда кижи дээп көрбээн бойдуска ээп чедип келгеш-ле харын тофалар база катап кижи овур-хевиринче эглип кээрлер. Манаа оларның сагыш-сеткили арыгланып, амыдыралдын ужурутказының дугайында бодалдар угаан-медерелге кирип кээр. Ынчалза-даа ындыг байдал үүгле чоок суурга чедир кадагалаттынар, а аңаа олар база катап-ла билинместедир арагалап, хамык-ла үүлдерни уттуп алырлар

Кижи чарашсынып ханмас национал идик-хевин кеткен долганнарны, нганасаннарны, селькуптарны, тофаларны, карак четпес хар-хыраалыг талыгырже коштуг ивилерниң эстип чиде бээрин, тайгага эвенк аңчыларның кайы хире чиик болгаш чараш кылаштаарын көөр, Тофаларияның кайгамчыктыг бойдузунун чаражын угаан-медерелге сактып артып калыр аас-кежиктиг болганым дээш салым-чолумга өөрүп четтиргенимни илередип чоруур мен.

Орук айтыкчызы тофалар-биле кады дажыг хемнерни кежип, бедик дагларны ажып, сыын-мыйгак, адыг, чер хаваны-биле чаңгыс кокпаны үлежип чордувус. Анчылар казааннга иви кежи деженип алгаш хонуп, одагга балык быжырып чип келдивис. Кадыр-берт черлерни эртер дээш иви мунуп өөренир ужурга база таварыштым. Канчап-ла ол бүгү туман ындынче эстип чиде бээр болду?

Сугнун дамдызының хемчээлинден океанның байдалын тодарадып болур. Биче-буурай чон — кижи төрелгетенниң байдалын көргүскен дамды-дыр.

Бис — херек чок калганының ужун сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш шынарын, кээргээр сеткилди атказар шывадап октапкаш, тамыже катты-хөг, сам-маңныг ужугуп кирген хөй миллион саныг чон бис.

Дээрги Чаяакчы, бисти угаан киирип, бодунун ажы-төлүннүн өлүп-чидер чоруун болдурбайн, оон аргажок азарганчыг кееэн камгалап ап көр.

Соңгу чүктүн үндезин чоннарының салым-чолу — ыяңгылыг коңга-дыр, ол коңга кажанда-даа ыыт чок барбас ужурлуг. Оон үнүн дыңнап көрүңер, буянныг сеткилдиг кижилер!

Нина УСАНИНА, "Сибирьская марка" солундан А. Алаш очулдурган.

РЕДАКЦИЯДАН. Эт, сөөгүвүстүн кезик-чамдыызы болур тофаларга көөрде, бистерниң тываларның, саны 200 муң ажыг болзадаа, ажыы-биле чугаалаарга, олардан ылгалы берген чүвүс бар деп? Арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлгедиишкиннери бистиң чонувустун, ылаңгыя көдээ черде аныяктарның, ортузунда база тергиидеп барганын билир-ле болгай бис. Акша-шалын, пенсия, пособие үнген хүнде бүдүн-бүдүн суурлар ажы-төлүнүң аксы-боксун, азыраан малын, амыдырал-чуртталгазын уттуп алгаш, калбаа-биле арагалааш туруптарын чажырып канчаар бис. Оон түңнели чаржынчыгла: чылдың-на чүс-чүс кижилер арагадан хораннанып өлүп турар. Араганың хайындан аныяк назынында бертикмежел артканнарның өлүржүп-чидиришкен кижилерниң саны чылдан чылче өзүп көвүдеп олурар. Ашаа кадайын, оглу адазын өлүрер таварылгалар кымны-даа элдепсиндирбестээн.

Кым билир, үе-дүпте бистен хоорлуп чоруй барган тофаларның кударанчыг чижээ биске өөредиг болуп, кызыл шыйыгның баарынга доктаап, боданырынче албадай бээри-даа чадавас. Ынчанмас болзувусса, соң даарта тывалар база туман ындынче эстип, чиде бээриниң кырынга кээп болур.

Саая МАЙНАК

САЛЫМ

ТООЖУ

Сески эге

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ӨШПЕС ОДУ

Шолбан-оол какпаларын кескеш, ийи мургу олчалыг болган. Капкаларын чаа үңгүрлерге салып кааш, сүстүлеме оът үнген чоога иштинге тарбаганнарнын иштин-хырнын аштап, арыглап алгаш, Бараан-Хараар кырынга үнүп келген. Чуңмалыг, Сарыг-Оюк, Көк-Дөргүн, Сайлыг-Хем — хайыралыг төрээн чайлаан дескиндир көрүп, докпак даңзазындан көк ышты буруладыр соруп, ханы боданып олурган. Кажан-даа, каяадаа ээзин кагбас, чанынга чассып, хербектенир Хартыга, Эзир кудуруктарын чайып чытканнар. Суурдан аалче кээр орукче көрүп алган, чааскаан чугааланыр чыгыы, бодалдарга алзыпкан

"Ыттарым чугаа билир турган болза, хөөрежип орган болза, сагыш аарып болур хире-дир. Даашшимээн үндүрүп, каттыржып ойнап турар уруглар аразынга, кадайынын, кады кыраанынын чанынга чугааланып өөренип калган кижээ ыыт-баш чок олурары ышкаш кара түрү чок ышкаш-тыр Чер кырында кара чааскаан элейтип чоруур дириг амытаннар чок. Олар өөр-өөр, эжеш хүнзээр, дүннээр турлаглар-лыг, оътгаар черлерлиг, имнежип, үн алчып амыдырап чоруурлар. Ангыр куштар эр, кыс бооп, бот-боттарынга мунгаранчыг ынак, бичии-даа када чарылбас чурттап чоруурлар. Кайы бирээзин чидириптер азы оскунуптар болза, ол-ла черге үш чыл дургу "ыглап-алгырып" кээр — кээргенчиг. Ону дыңнап, көрүп турган кижиниң сагыжы ажынайнып, кара баары халанайны бээр. Оон соонда ол ангыр ол черге көзүлбейн баар. Та өске эш тып алгаш, ырак черже дезе бээр, та ыглап чорааш, куду чайлып, чалгыны тоглап дүшкеш, эжиниң соонче "бурганнап" чоруй баар — ону кым-даа көрбээн, билбес.

"Кадайымга аажок ынак болгаш, бак сөглеп, хол дээп көрбээн болгаш, оон чанынга, хөлегези дег, чарылбайн, кады шайлап, чымчак караанга, чылыг көрүжүнге өөренип калган болгаш, ол бир черже хондур-дүндүр чоруй баарга, хүн ашпастай бээр, ай дегбестей бээр, дан атпастай бээр. Ынакшыыр, хандыкшыыр деп чүве бо-дур аа. Моон мурнунда элээн үрдаа чорук кылып чоруп турган кижи, дүүн, бөгүн ышкаш, мынчаар ону чоктап, чааскаанзырап, көрбээн-не ышкаш кижи мен. Чурт тудуп, өгленип деп чүве бо бе? Херээжен кижи-биле үр үеде кады чурттаарга, мындыг апаар-дыр аа. Ынакшыжар, ошкажыр, эргележип суйбажыр, сөсбиле илереттинмес таалалды, мага-боттун ханыышкынын, ханын холуштуруп каттыштырар дээш, оол, уруг өгленип турар. Амгы үеде чүгле акша дээш, аныяк кыс кыргандижең кижи-биле-даа олуржуп алыр апарган. Оозу "кызыл-дустааарга", өнчүзүн алыр. Чүгле кезек үени бодааш, улуг назылыг херээженнер аныяк оолдарны дуурайлап, чанынга олуртуп ап-даа турарлар. "Акшалап" чоруур янганнар арбыдаан. Хонук эрттирер херээженниг, ашактыг улустар көвүдеп олурар. Үе-үе аайы-биле амыдыралдың далайында канчаар-даа эштип чоруур кижилер бар шээйил. Шөлээн карбап чоруурлар-даа, дүжүп, сөөгүн салып чоруурлардаа бар Бо-ла чүүлдериң т а й л ы м ы - б и л е хүннээшкин, аас-дыл, чөгуш-содаа болуп, амы-тынынга четчин, өг-бүлелер буступ, буурап, өскүс арткан уруглар түрөгделди көрүп турар. Аваазынга ылбыргай чажында-да диригге октаттырган кээргенчиг оолдар, уругларның келир үези кандыг боорул? Тывалар үе-дүптен бээр онзагай, чаагай чаңчылдыг чораан Оолдуг кижи кудалажып болгу дег кыстыг улуска кадак сунуп каар. Оон соонда шай бузар, дүгдээр, куда дүжүрер езулалдыг чораан. Көржүп көрбээн, танышпас оол, уругну 15-16 харлыг турда, өглеп, олуруштуруп каар. Олар чөнүгүже хөй ажы-төлдүг, бай-шыырак чурттап чораннар, Ынчалза-даа, аныяк уруглар кады олуртуп каан үштанывас ашааның аажычанынга таарышпайн, кажып, чанаттап, кагжыпдаа, бедик турургдан шурап, чаш назынындан чарлыпдаа турганнар.

Шолбан-оол амыдырал дугайында мынчаар боданып орда, сагыжынга кудазы болган хүн чуруттунуп, алгыш-йөрээлдер кулаанга дыңналып келген:

Тос дээрде Чеди-Хаан —
Долаан бурган
карактаан
Аал-коданы шөлээн
турзун,
Ак өө көскү, быжыг
турзун.
Чараш чайлаа оъттуг
болзун,
Чаъс-үер оюп эртсин.
Кыштаар чери чылыг
болзун,
Кылын хар, шуурган
ойзун.
Аалынга кыжын, чайын
Аалчылар үзүлбезин.
Ак сүт шайын аартап
ишсин,
Арагазын ыйдамназын
Аралажыр кожалары
Аалдан ырак
хонмазыннар,
Төрелдери, ынак өөрү
Дөр бажынга хүндүлетсин.
Оттук-бижек эдилээр
Оолдары чуртун тудуп.
Ажыл-ишчи келиннерни
Аалга эккеп
чурттазыннар.
Угулзалап дааранып
Уран-шевер кыстары
Күдээлерни аалга эккеп,
Күжүн көрүп
чурттазыннар.
Амыдырал аар чүүгүн
Аргажыпкаш, уup чорзун.
Ашак-кадай
чуртталганын

Аагынга алыспазын! — деп, алгыш-йөрээлдер доостурга, Чойганмаа дөжек баары-биле эрткеш, аптара кырында бурганга барып кадак туткаш, аксы ажык турган аптарадан мөңгүн билзекти хойлапкаш, демир-суугу аксынга келгеш, хып чыткан отче артыш холуп каан бир арбак чээргенни отче урупкаш, отка үш катап тейлээш, баштангызын уштуп каапкаш, арны долбанналдыр кыза берген, хүлүмзүрүп көрүп орган

Өгленири — эр, кыс кижиниң кады амыдыраар чуртталгазының өшпес одун кыпсыры деп назының улгаткыже чурттап келгеш, бүзүрээн мен. Ол чалар от көстелбейн хөмүрерип өжер болза, ашак-кадай бооп чурттап турган улус аажы-чаңын билишпейн, сөс октажып, хыйыртажып, хыйланчып, аас-дыл үндүрүп, холдамнажып эгелээр болза, оларның ийи тарай кылаштажы бергени ол, өгбүленин бузулганы ол.

Чаа тиккен өөмге бир дугаар кывыскан одум амдаа чалбышталып кыппышаан. Отка чыннып, аңаа хайындырган аъшчем чип, ойнап-хөглеп өскен оолдарым, кыстарым кижилер болган. Кызылда оол та канчап турар чүве. Аваазы сураан дыңнап кээр ыйнаан. Ол будуштуг, томаанныг оол. Мээн даянтыжым ол-дур ийин. Кырый бээривиске, улуг оглум биле уруум бисти азыраарлар-дыр ийин. Олар амдыызында чон аразында чугаа-соотка кирбээн, ак сеткилдиг ажылдан чоруурлар — сагыш дыш чүве бо. Олар амыдыралдың күштүг шуурганынга ужур шаптырбаза — аас-кежиивис ол" деп боданып орда, ыттары сырбаш дээш, кулактарын сүвүрээртипкеш, "хөг-хөг" эзрипкеш, куду алзы кайганы бергеннер. "Коданчы, чер кулактыг ыттарым сезиг алганнар-дыр" дээш, Шолбан-оол улус аргыжар орукче көрүп орган. Таакпы тыртым четпээнде ийи чиик машина аалче кээр орукта көстүп келгеш, чарыштырган ышкаш, дүргени кончуг халдып органнар. "Бо чүү улус боор? Чиктиин аа. Чанмааже хоржок-тур" дээш, аалынче хере-хере базыпкан. Ыттары ону мурнай кушталдыр маннажыпканнар.

Тоску эге

ТЫВЫЗЫКТЫҢ БААЖЫЗЫ

Чойганмаа сонга өттүр мал-маганын онча̀лай көрүп чораш, Шолбан-оолдун аалче далажып бар чыдарын көрүп каан.

— Эжим, Шолбан-оол дуу ол бисче көре-көре өөнче дүвү-дялаш халып бар чыдыр.

—Хөөкүйну далажып чоруурун Чүү-ле улус боор деп, кайгаан эвеспе он. Чайлаацар бо ышкажыл, эжим?

— Бо-дур, Сарыг-Оюк дээр чер. Шолбан-оолдун төрүттүнген чери-дир.

— Сарлыктарнын, инектериниң хөйүн Хой-өшкүнүн оъттап чоруурун чаражын, ак чайт, чажыпкан чинчилер-ле, — деп Чечекмаа магадап чугаалаан.

Шолбан-оол өг чанынга чедип келгеш, тарбаганнарны уургай ышкаш казып каан черге суп кааш, оттулар ыяш куспактап алгаш, отту салыпкаш, паш долу сүттүг шайны изигдемирге тип, чылыдып каан

Баштайгы машина өг чанынга доктаапкан. Шолбан-оол уткуштур өөнден үнүп келген.

Совхоз директору дүжүп келгеш, мендилешкен:

— Мендээ, Шолбан-оол Хүрен-оолович! — дээш, холун сунган.

— Экии Чечек-оол Донгакович! — дээш, директорнун холун дыңзыы-биле тудуп каан

— Кайы хире чайлап тур силер? Мал-маган менди тур бе? Ыт-куш сол-ла тур бе?

— Шору чурттап тур бис Оът-сиген чаагай үнген болгаш, тулдур семирээн мал бо. Ары-бөрү көскүлен, аалдарны амыратпайн тур Бо-ла кончуг-дур Кандыг херектиг чор силер, Донгакович?

— Бо кавының малчыннарынга далган, тараа, чигир үлеп чор бис Сайгарган дүк, эзт өртээнге дүүштүр алган бараанывыс-тыр ийин. Силерниң үлегге алган чем аймаан чолаачылар, зоотехник дүжүрүп бээр — дээш, Шолбан-оолга сигарета сунган.

— Четтирдим, Донгакович! — дээш, оон хүнге хүрере берген арнынче ногаанзымаар улуг каактарынче көрбүшаан, сигаретаны кыпсып алган.

— Бөгүн эрниң тыртып турду бе? — деп баштактанган.

— Чараамга оптугуп турдум ийин, ядараан, хи-хи — деп, каттырып кааш, директорнун эккеп берген аъш-чемин өөнче аргыжып киирип турда. "УАЗ" доктаап турупкан.

— Аалчыларын уткуп ал, Хүрен-оолович! — дээш директор өгже бир шоодайны көдүржүп киире берген.

Машина эжии ажыттынган соонда, уруунун кыстары, уруу дүже халчып келгеннер. Кыргана̀чазын сагынганы кончуг хире, маннажып келгеш, бижиргээн хевирлиг куспактанырындан дидинмейн, көрүп алгаш турганнар. Кырган-ачазы донгайгаш, иелдирзин куспактап алгаш, чаактарын чыттап каан.

— Мени танывайн тур сен бе, Шолбан-оол? — дизе-ле Кызылда чурттап чоруур Чечекмаа танывазы күдер-кара эр-биле мендилежип турган. — Бо мээн ашаам Алексей Александрович Доржу-дур! — дээш, Шолбан-оолче эмишкеек ышкаш, салааларлыг холун сунган. Шолбан-оол оон чымчак, чылыг, чаптанчыг холдарын камнаан ышкаш тудуп каан.

— Экии, Шолбан-оол Хүрен-оолович, бисти таныштырып каапты. Чок черинерге ат-сывынарны билип алган мен. — дээш, чоон, узун салааларлыг холун сунган.

— Мендээ, амырган! — дээш, ийи холу-биле дыңзыг тудуп экилешкен.

(Уланчылыг).

БОРА-ТАЙГА ШКОЛАЗЫ—БИР ДЕМНИГ

ЫДЫКТЫГ УЯ

Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга ортумак школазының "Тос-карак" чурт-шинчилел музейинде школаның бирги директору Владимир Каттырарович Назын-оолдуң сактыышкынында мынчаар бижээн:

"1939 чылдың август 3-те Бора-Тайга сумузунга школаны ажыткаш, директорлаар сен"—деп, Чөөн-Хемчик кожуунну өөредилге эргелекчизи дужаал берген. Сумуга келиримге, каш бажыннар, эглерден башка чүү-даа чок Чонну, ада-иелерни эвилелдеп тургаш, кыска хуусаа иштинде 4 өрээл школаны туткаш, бир өрээлди класс кылгаш, өске бир өрээлди өөреникчилер, а артканнарынга башкылар, ажылдакчылар чурттаар кылдыр өмелешкен бис. Стол, сандай, самбыраны ада-иелер боттары чазап, кылып эккеп турганнар. Ол-ла чылын сентябрь 1-де бирги класска 42 өөреникчи чыггаш, ажылдап эгелээн бис

Ада-ие боттары далган-тараазын хооруп, соктап алгаш үругларын ээлчег езугаар чем, герип турган. Үе-шаг берге-даа болза, ынчангы ада-иениң эртем-билигже чүткүлдүүн амдаа магадап, кайгап чоруур мен"

Россия Федерациязының көрүлдезининң 1996. 1997. 1998 чылдарның "Чылдың школазы" аттарның эдилекчизи, Бүгү-россияның чурт-шинчилел аян-чорук болгаш бойдус камгалакчызы ажылдарының көрүлде-мөөрейиниң лауреады. Тыва Республиканың арга-дуржулгалыг школаларының бирээзи, Сүт-Хөл кожуунунуң ниити болгаш профессионал өөредилге килдизинин чөленгиижи — Бора-Тайга ортумак школазының төөгүзүнүң эге арны ынчаар эгелээр

Алдан чылдар дургузунда школавыс та чеже курзукпайларны бирги класска хүлээп ап. оларны эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдээн чүве?! Эртип турар алдан чылдарның иштинде 21 директор ажылдаан. Оларның иштинден школаның материал-техниктиг баазазын быжыглаар дээш амыр-дыш чок ажылдап, коллективтиң хүндүткелин чаалап алган удуртукчуларывысты бөгүн сактыры өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг. Оларга Н. В. Назын-оол, Т. Ш. Сарыглар, С. К. Ондар, Д. Б. Ондар, М. Л. Саая, М. С. Ооржак, Ч. С. Ооржак, В. Т. Ондар хамааржыр.

Башкының, коллективтиң чоргааралы, ажылының түннели — өөреникчилеринде, кежигүннеринде. Школавыска өөренип, ажылдап чораан-нардан эртемденнер, ат-сураглыг алдар-аттыг кижилер чонунга, республиказынга чаагай ажыл-ижи, төлептиг мөзү-бүдүжү-биле бараан болганнар. Д. Б. Баранова (ам бистиң аравыста чок), педагогика эртемнериниң доктору Х. Д.-Н. Ооржак, педагогика эртеминиң кандидады, хостуг хүрешке баштайгы тыва спорт мастери Ө. Ч. Ондар, "ТР-ниң болгаш РФ-тың алдарлыг ажылдакчызы", "Эне сөзү" солуннуң редактору, чогаалчы А. Х-О. Ховалыг, ТР-ниң орденинин эдилекчизи, республиканың эрге-хоойлу органнарының хоочуну А. Д. Ховалыг, делегейде сураг-жаан, культураның хоочуну, ат-сураглыг хөөмейжи, "Улус өөредилгезинин тергиини" М. О. Ондар (ам аравыста чок), хоочун спортчу, ажыл, амыдыралын долгандыр турар бойдус-биле бүгү назынында холбап келген, школавыска аян-чорук ажылының эгезин тургускан Б. А. Ооржак (ам аравыста чок), Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкызы А. Б. Сарыглар, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкылары К. Б. Сарыглар, В. Т. Ондар, А. А. Ховалыг, Х. Б. Ооржак, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Ю. М. Ондар, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны К. М. Монгуш, Республикага билдингир уран үүл ажылдакчылары З. С. Донгак, Э. Б. Куулар, В. О. Куулар делегей чергелиг спорт мастери, черниң уг-шиин тыварының талазы-биле Россияның чемпиону, делегейниң хүлер медалының эдилекчизи, эргехоойлу ажылдакчызы Ш. А. Ховалыг база 11 өөреникчи алдын, мөңгүн медальдар-биле аңгы-аңгы чылдарда дооскан. Бо бүгү үре-түннелдер школа коллективиниң күш-ажылчы намдарының кезик-чамдыызыдыр.

Хоочун коллектививис эпнайыралдыг, үргүлчү чогаадыкчы дилээшкинде, бергелерге тура дүшпес. Кожуун, зона, республика, харын-даа Россия чергелиг көрүлделерге тиилекчилер болуп турганы — башкы бүрүзүнүң могаг билбес ажыл-ишчизи, демниинин түннели.

Россия Федерациязының көрүлделеринге директорувус Валентина Тоорукпаевна Ондарның билдилиг, чаартыкчы, күжениишкинниг удуртулгазы-биле 1996, 1997, 1998 чылдарда "Чылдың школазы" болгулаан, 1996, 1997 чылдарда Бүгү-россияның турисчи-краеведчи болгаш экологчу ажылдарның көрүлде-мөөрейиниң лауреады, Тыва Республиканың 1996, 1997, 1998, 1999 чылдарда чурт-шинчилел, аян- чорук болгаш бойдус камгалалының талазы-биле ТР-ниң көрүлде-мөөрейиниң тиилекчизи, "Тыватуризм-99" деп делгелгениң тиилекчизи. 1998 -1999 чылдарда ТР-ниң школачыларының аян-чорук болгаш бойдус камгалалының слеттарының чемпионнары болганывыс хөйнү чугаалап школада өөредилге-кижизидилге ажылдарының чедиишкинниг эки чоруп турарын херечилеп турар.

1986-1994 чылдарда школавыс баазазынга "Тыва школаларга уран чурулганы башкылаары", "Тыва үлустуң чаагай чаңчылдарын өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар-биле холбап чорудары", "Өг — тыва ургуларның кижизидилгезинин одаа", "Өөредилге кижизидилгелиг ажылдарны төптен дамчыштыр чорудары", "Өг-бүле школа-арбан-суму" деп программалар ажылдап кылдынган болгаш шенелде ажылдар чоруттунган.

Амгы үеде школавыста 34 башкының 5-и дээди, 2-зи 1-ги категорияның, 4 башкы кожууннуң методиктиг эртем каттыжыышкыннарының удуртукчулары. Школавыс баазазында 1994 чылдың октябрь 1-де тускай методкабинеттиг кожуун школаларының чурт-шинчилел аян-чорук болгаш бойдус камгалалының төвүн тургускаш, Россияның бо төвү-биле дорт керээни чарып алгаш, 5 чыл ажылдап турар.

Коллектививис мынчаар кызып, ажылдап-даа турза, рыноктуң салдары бисти база оюп эртпейн, бергелерге үстүрүп келген. ТР-ниң школа музейлериниң тиилекчизи турган чурт-шинчилел музейиниң, библиотеканың, уран чурулга башкыларының кожуун, республика чергелиг семинарларын эрттирип организастап турган кончуг эки дериттинген уран чурулганың, математика кабинединиң турганы школа септелге кылыр дээш бустунган соонда, олчаан үрелген, 60 өөреникчи чурттаар бүрүн дериг-хереклелдиг интернадывыс бажыңы одалга системазының үрелгени-биле ажыглалдан үнген, 1976 чылдан одалга системазының капитал-септелгезин кылбааны-биле улуг школавыс кышкы үеде хөлчок соок дээшле баар.

Школа — сайыттың, эртемденниң, ажылчынның караан ажыдып, амыдыралчы турушту тып, кижи кылдыр хевирлеттинип, билигни изеп алган ыдыктыг уязы. Школавыс 60 чылын октябрь 22-23 хүннеринде ачы-дузалыг, төөгүлүг байырлал кылдыр эрттирер бис.

Алексей ХОВАЛЫГ,
Бора-Тайга школазының башкызы.

КӨДҮРААҮҮШКҮННҮГ АЖЫЛДААР БИС

Бичии ургларны кижи кылдыр овур-хевирлеп, кижизидип, келир үеде ооң кандыг кижи болурунга эге школаның салдары улуг.

Бора-Тайга школазының эге класстарда тургустунган "Салгал" төпте алды башкы, 103 өөреникчи хаара туттунган. Ук төп аңгы-аңгы бичии төптерде чарлып алган ажылдап турар: "Билиг", Уран үүл", "Үш үне, "Кадыкшылга". Төп бүрүзү тускай план езугаар ажылдап, эге школаның ургларын бот-башкарылгага өөредип турары солун. А чогум-на "Салгал" төптүң кол сорулгазы — өгбелериң уттундурган чаагай чаңчылдарынга даянып алгаш, кичээлдерни экологияби-ле холбап билиндирери болур. Ынчангаш класс бүрүзү экококпаларны ажыдып, даанган черин аштап-арыглап, тускай адрестерни азып, ук черниң төөгүзүн бижип, истелге ажылын чорудун турар. Оон аңгыда, чылдың-на экология неделяларын кылып, реферат, илеткелди бижип, раскладушка-альбомнарны долдуруп турар. Сүт-Хөл кожууннуң эге класстар болгаш ясли-садиктер башкыларынга эрттирген "Кичээлдерни экология болгаш чаагай чаңчылдар-биле холбаары"— деп конференция-семинарга башкылар Е. О. Тюлюштуң "Артыш—эм үнүш" деп кичээли 1-ги, Л. Х. Монгуштуң" Экология талазы-биле оюн маргылдаазы II-ги черни алган. Оон аңгыда башкыларның "Чылдың дөрт шинчизи", "Олар чокта амыдырал чок", "Мөөгүлер чуртунче аян-чорук", "Кат — бойдус байлаа", "Бойдус мен-дир мен" деп ажылдары өөреникчилерниң сонуургалын хаара туткан.

Төптүң башкылары Россияның мурнакчы башкыларының арга-дуржулгазынга даянып, ону ханы өөренип, улам сайыралып тыва көдээ башкыларның ажылынга таарыштыр ажыглаарын оралдажып, бир демниг ажылдап турар. Башкылар А. С. Кечил-оол дүргедээшкин (мурнай өөренириниң) методун, а Л. Х. Монгуш бөлүктеп ажылдаар арганы ажыглап турар. Шыырак, ортумак, кошкак үш бөлүкке ургларны чаргаш, шыырактары кошкактарынга дузалажып, деткижип билиринге база өөредип турар.

Бистиң эге класс башкылары бичии чаштарны угаанбодал, иштики сагыш-сеткил талазы-биле сайзыраңгай, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, дузааргак, бурунгаар чүткүлдуг, ажыл-ишчи, амыдыралчы кижилер кылдыр кижизидеринге күжүн харам чокка берип чоруур. Ынчангаш школавыстың 60 чыл болган байырлалын уткуп, бир демниг бедик көдүрлүүшкүн-биле ажылдаар бис.

Лидия МОНГУШ,
"Салгал" төптүң удуртукчузу.

"СЕГОДНЯ" СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА

"РЕСПУБЛИКА ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ӨЛҮРҮҮШКҮНГЕ КИРЖИЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА МЕДЭЭЛЕР АЛБААН БИС..."

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Генрих Эппти өлүргениниң (бо чылдың июль 21-де) дугайында барымдаалар талазыбиле бо чылдың сентябрь 24-те "Сегодня" солунга "Москваны Кызылга орнааарга каш болурул? деп үүлдү Россияның ИХЯ-ның кеземче херектери илередир кол эргелели өөренип көрген. Авторларның бадыткап турарын езугаар алырга, бо өлүрүүшкүннү организастаан болгаш чагаан тодаргай кижилерниң дугайында медээлер Россияның ИХЯ-ның истелге бөлүүнде бар деп айыткан.

Кол эргелелдиң ажылдакчылары херек кырында дуза кадары-биле Кызыл хоорайже чаңгыс удаа эвес албан командировкаларын кылган, ынчалза-даа республика удуртукчуларының бо өлүрүүшкүнге киржилгезинге хамааарыштыр чаңгыс-даа медээ албаан. Ооң-биле кады Кол эргелел бо кем-херекти истеп турарының дугайында кандыг-даа медээни "Сегодня" солунга бербээн.

Маңаа холбаштыр бо кем-херек үүлгедиишкининге "ОГИС" дээр инвестиция төвүнүң киржилгезиниң дугайында Россияның ИХЯ-ның истелге бригадазы түннел кылган дээрзиниң дугайында солуннуң дыннадыы чүвениң шынынга дүүшпейн турар.

В. М. ТРУБНИКОВ.

* * *

1999 чылдың сентябрь 24-те үнген № 215 "Сегодня" солунда "Москваны Кызылга орнааарга каш болурул?" деп үүлдү парлаан, ында Кызыл хоорай чагырга даргазының албан-хүлээлгезин күүседип турган Г. Я. Эппти өлүргенин истеп турарының дугайында шын эвес медээни, номчукчуларны будулдуруп турар үүлдү парлаан.

Ук өлүрүүшкүннүң херээн Россияның ИХЯ-ның истелге бригадазы истеп турар болгаш ук кем-херек үүлгедиишкининиң изи республиканың үстүү эрге-чагырга органында келген, истекчилериниң үндүрген түннели ындыг деп ук үүлде бадыткап турар.

Ынчалза-даа ук кеземче херээн 1999 чылдың июль 21-де оттурган, ону Тываның прокуратуразы чорудун турар болгаш истелге-оперативтиг бөлүктүң удуртукчузу Тыва Республиканың прокурору бооп турар болгай.

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразының, ИХЯ-ның болгаш Айыл чок чоруктуң федералдыг албаның ажылдакчылары истелге-оперативтиг бөлүкке дузаны кадып турган, а херекти Тываның прокуратуразы истеп келген болгаш истеп турар.

Кемниг херек үүлгедиишкини "республиканың үстүү эрге-чагыргазында четкен" дээрзиниң дугайында түннелди истекчилер кылбаан, кымга-даа ындыг чугаа дыннатпаан.

Үүлдүң авторлары өлүрүүшкүннүң байдалын мегелеп айыткан. Г. Я. Эпптиң мунуп чораан машиназының "оң талаккы мурнуу дугую ийинче уштунуп чаштай берген, а кажан ол машиназындан үне халып кээрге, элээн каш билдинмес кижилер автоматтар-биле ону боолаан" деп олар дыннаткан.

Бо дээрге авторларның даапбодаашкыны-дыр, Эппти автоматтар-биле кым-даа боолаваан, машинаның дугую-даа уштунуп, чаштаваан.

Эппти "Макаров" дээр пистолет-биле үш удаа боолааш, өлүрген. Боолаашкын болган черден үш холаны, пистолеттин үш огун тыпкаш, херекте кошкан.

Үш боолаашкынны Эпп руль артынга олурда машинаның оң талаккы мурнуу эжиин өттүр боолаан. Бо херекти үүлгедип турда, документилерлиг кандыг-даа папка машинага турбаан.

Ынчангаш "Москваны Кызылга орнааарга каш болурул?" деп үүл шуут даап бодааашкын болгаш шын байдалга дүүшпес бооп турар-дыр. Бо үүлге хамааарыштыр РФ-тың ИХЯ-зы 1999 чылдың сентябрь 30-де № 6699 чагааны бисче чоруткаш, бо кемниг херекти истеп турарының дугайында кандыг-даа медээни "Сегодня" солунга бербээнин дыннаткан. Моон алгаш көөрге, Россияның ИХЯ-ның истелге бригадазының үндүрген түннелдериниң дугайында медээзи шуут меге хоп-нүүл бооп турар.

Бо херекти истеп турар истекчилер истелге түннелдериниң дугайында кандыг-даа медээни чагааның авторларынга бербээнин барымдаалааш, РФ-тың "Массалыг информация чепсектериниң дугайында" Хоойлузунуң 46 үүлүнге дүүштүр бо харыны солуннуңарга парлаарыңарны база хоп-нүүлдү үндүргени дээш буруулары миннириннерни Силерге саналдадым.

Тыва Республиканың прокурору Е. Ф. ОВЧИННИКОВ.

ҮЕЛЕРНИҢ БЕЛДИРИНГЕ

Үелернин белдиринге — бедик артка үнүп келдим.
Эрткен орук ээр-дагыр көстүп чыдыр.
Эртер орук каалама эвези шын.
Эрээн-шокар бодалдарже шымны бердим...

Үе-шагның эргилдези, хемчээлдери янзы-бүрү,
Үлүү доостур, төөгүже шыгжаттынар.
Чээрбиги чүс чыл ижин доозун, аттанып тур,
Чержилерни өөреткени үүл, өрези үүл?
Үшкү мун чыл эжиин ажып моорлап олур,
Үүле-чолу чаагай болзун, чону өөрзүн!

Хөөрем чок, Черивиске чанган чүс чыл
Көвей, чаагай балалбас ис арттырып каан:
Октябрьнин оттуг чалгыы, атомну чүгеннээни,
Октаргайже шураашкын-даа, депшилге-даа. .
Байырлажып, үдеп турар үевистиң
Маргыш турбас барымдаалыг чедиишкини.

Адаан-өжээн, чаа-дайын өрттеринден,
Аштан-чуттан, аарыг, ондак халавындан
Сарыг, ак-даа, кара кештиг когараанныр
Сая-сая, чогум чежел, кым-даа билбес.
Арын-нүүрнү акша, хээли аспактапкан
Ажык-кончаа тергиидели дээрги болган.

Депшилгени, өөрүшкүнү, каражаны
Деннештирип, деңзилептер турган болза,
Кара биле Актың чогум кайы чартыы
Кады эрткен үевиске шиитпекчил?
Эки чүүлдер аартап, чая базар ирги бе?
Элдеп чүве, — дадагалзап сестип тур мен

Хоочуннарның холу, күжү четпээнинден
Хоран ыштыг боралгактар арбын арты.
Чурттаганың чуунду-богун, хамчыктарын
Сувуразын челбип, шишкип четтикпеди
Чаа үе шырай-арнын чазап, сомнаар
Салгал ону когун үзүп, арыглаар боор

Шуурганнар, силгиишкиннер, бууraашкыннар
Сузувуска, соруувуска моондак болбас!
Ак-көк дээрлиг, байлак, чаагай чурттаганы
Амгы келир үшкү мун чыл черле өргүүр.
Чаа үе негелдези, кыйгызынга
Салгалывыс төлеп үлүүн бараалгадыр

Дагба ХОВАЛЫГ.

ЧИҢГЕМ ЧАРАШ

Чурумалдыг байлак Чиңгем
Чурттап өскен ынак хемим
Кадыр даглар, арга-ыяштар
Каастап турар чараш хемим
Дагларында улар турлаа,
Тайгазында алды-киштиг
Каш-ла чүзүн каттар үнген
Кашпал хемим Чиңгем чараш
Шывылыгда, Тегелигде
Сыыннар, телер холуй оттаар
Анныг-меннинг айлыг, бестиг
Аржаан суглуг Чиңгем чараш
Эзим эдээ оймактарда
Эрээн-шокар чечектерлиг
Шенне тоорук, честек-каттыг
Черим чүртүм Чиңгем чараш

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Арыг-силиг суурлуг

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Бистиң чурттап өскенивис, чурттап чоруурувус долгандыр турар бойдус, хүрээлелдиң салым-чолу, хоорай, суурларывыстың арыг-силии боттарывыстың камныг хамааарылгавыстан дорт хамааарылгалыг. Бойдусту долгандыр турар арга, ыяшты, хемнерни, тынар агаарны хирлендирбейн, ышталдырбайн, харын хумагалап камнаар болзувусса, олар бистиң өөнүктеривис, амыдыралчурттаргавыстың магадылалы деп чүвени эки билип чоруур бис. Ынчангаш хоорай, суурларның девискээрлерин аштап-арыглаарының дугайында доктаал-шиитпирлерни бистиң республиканың Чазаа чыл бүрүде хүлээп ап келген. Бо чылын ындыг доктаалды база-ла хүлээп алган. Республиканың хоорай, суурларын чаагайжыдар болгаш аштап-арыглаар дугайында айны чарлаан № 220 доктаалды 1999 чылдың апрель 13-те хүлээп алганы дээрге-ле анаа-бир езу барымдаалаан эвес, а харын бистерни арыг-силиг амыдыралче сорук киирип, кыйгы салып турарыдыр. Ол доктаал-шиитпирни амыдыралга күүседир кижилер бистер болгай бис.

Чаагайжыдылганы чазын, чайын, күзүн чорудар, үш үечадага хуваап, Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга киргениндан бээр 55 чыл болур оюн төлептиг уткуурун холбаштыр чорудуп турары дээрге-ле улус-чонга хей-аът көдүрлүүшкүнүн киирип, улам сорук киирип турары магат

Ындыг турбуже хоорай, суурларда чурттап турар чамдык кижилерниң талазындан арыг-силиг байдалды тургузар байтыгай төрээн суурун боктадырып, дириг бойдуска хора чедирер чоруктары бары хомуданчыг-дыр.

Бо чазын бистиң Элегес суурнуң күзүрүмнүг богу, хирчамы көвүдеп, санитарлыг эвес байдалы кежээлеп келген турган. Чазын хар эрип бадары билек-ле кудумчуларда бок-чамывыс ында-мында көстүп келген, чурттакчылар богун, машина-балгаттың хөлезининге күш четпезиби-ле, кудумчуларга идер терге-биле аппарып төп каптарлар, ол ышкаш инек мал өдээн база-ла кудумчуже төп турарлар. Ажыы-биле чугаалааргa, кижи бүрүзү бодунуң кара туразында, бокту туралаан черинге төгер апарган. Бок төгер тускайлаан черлерни шуут ажыглавастааннар, ынчангаш суурда бажыңнарның арты-ишти, херимнери долгандыр бок төгер черлер болу бергилээни суур чагыргазын дүвүретпейн келген. Ынчангаш-ла боор, суурну долгандыр чылдан чылче чыглып келген боктуг дөстек дөңнериң саны эвээжээринден, харын мырыңай көвүдеп турары аян эвесле болгай. Маңаа арга-арыгны камгалаарының дугайында айтырыгны оюп эртип болбас. Суурнуң адаккы кудумчулары арыг иштинде шөйлүп батканнар. Эрткен күзүн хөмүрдашты өй-шаанда сөөртүп, курлавыр тургуспаанындан "Теремок" "Чечек" ясли-садиктери чылыг чок арткаш, одалгага хереглээри-биле хем кыдыындан 80-90 аныяк хадыңнарны, теректерни чөпшээрел чокка кам-хайыра чок кезип, оларның будук богун аштавайн каапканындан бо хүнге чедир бокталып чыдар. Кезип каапкан хадыңнарның төжектерин бо чазын барып көрүп чордум, чулуктары хайнып, төктүп бадып чыдарын көөрге, харааданчыын канчаар силер! Бойдуска хайыра чок, аныяк ыяштарны херек-ле дээш чуду-кара кезип, төтчеглеп турар башкылар чаш өскенни кандыг чаңчылга кижизидип, өөредип турары билдингир-дир.

Суурга мындыг берге экологтуг байдал турар үеде, суму чагыргазы, ылаңгыя суму чагыргазының даргазы Владимир Дамбыевич Соян дээрзи ажылдаар хөөннүг-хөөн чок, чылар-чылбас кыннып алган, маажып олуруп турда, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак май айның эгезинде суурга кээп чорааш барганын солун, сеткүүлдергедаа чыыткылаан болгай. Хирлиг-боктуг кудумчуларны, ээн турган Элегес ортумак школазының өрттенген бажыңын Президент көрген. Оодачадаарда чагырга чериниң бажыңының крышазында чыпшынып калган бүрүлерни чүге аштап-арыглап албаан улус чүве ийик, Президент ону көргеш, чагырга черинде ажылдакчыларның ажылгыр эвезин пат кайгаан.

Чаагайжыдылгага хамааарыштыр Чазактың доктаалын тус чер девискээринге күүседип чорудар байтыгай, аңаа тоомча чогун көргүзүп, огулуг ажыл кылбаанын Президент демдеглээн.

Оон соонда Президент тус черниң чагырга чериниң ажылдакчыларынга чаагайжыдылгаже чонну мөөннээринге дузалажыры-биле, Чазак аппарадының харысалгалыг ажылдакчыларындан ажылчын бөлүктү тургускаш аътканган. Чазак аппарадының ажылдакчылары Борис Дээкович Сат, Алдын-кыс Чамзырынновна Комбу сумуга чонну удуртуп ажылдааннар. Олар Элегес суурга хонуп-дүжүп тургаш, чонну чаагайжыдылгаже көдүрүп үндүргени бир-ле улуг байырлал болган чүве-биле дөмей болган. Хөй кижилер демниг ажылдап тургаш, төп кудумчуларны бок-күзүрүмден аштап-арыглап алдывыс. Кудумчунуң богун аштаарынга Ленин кудумчузунда чурттап турар Рада Байкараевна Лодай-оол, Любовь Макаровна Доржу кымның-даа мурнунда херимнерин, теректер дөзүн чугайлап, өскелерге үлегерин көргүскеннер. Оон-на эгелээш суму чагыргазы чугайны садып, херимнерни, теректер дөзүн чугайлаарынче ажыл чоктар черинде даңзыда турар кижилерни хаара тудуп, ажылдаткан ийик. Ажыл чок кижилер Ленин кудумчузунда асфальтылыг оруктуң довураан аштап, ону хаажылаан даштарны агартыр чугайлааннар.

Чараш бойдус чурумалдыг суурувусту аян-шинчи киирип, чурттап турар девискээривисти арыг-силиг кылдыр бок-хирден арыглаары бистиң бодувустан улуу-биле хамааржыр Бистер элегесчилер, төрээн суурувусту чаагайжыдып, аштап-арыглап, Элегес көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези, азы С. К. Тока аттыг совхозтуң октябрь айда тургустунганындан бээр 70 чыл оюнга уткуштур арыг-силиг суурлуг, мал-маганныг, тараа-быдаалыг, буян-кежиктиг келир үе дээш ажылдаалыңар.

Анатолий ТОРЛУК
Элегес суур.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ

Рестипографияда солун парлап үндүреринге ажыглаар материалдарның төнгени-биле "Шын" солуннуң кажан үнери билдинмес. Солуннуң мынчалдыр үнүп турарынга "Шында" буруу чок. Номчукчулар ону ынчалдыр билип алза чогуур.

Маркаладыр

АУДИОВИДЕО БАРААННАР сөөртүр база сайгарып турар бүгү садыг организациялары болгаш хууда сайгарлыкчылар үстүнде айыткан бараааннарга **үш хонук иштинде** учет информациязының маркалары-биле маркаларын Күрсадыг инспекциязының Тыва Республикада Девискээр эргелели дыннадып тур.

Үстүнде айыткан бараааннарны учет информациязының маркалары чокка Россия Федерациязының девискээринге садыглаары хоруглуг.

Учет информациязының маркаларын садып алыры-биле тайылбыр алырда, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузунуң 76-гы бажыңның 5-ки каңдында Күрсадыг инспекциязының ТР-де Девискээр эргелелиниге кээр.

1999 чылдың октябрь 30-де Тоора-Хем ортумак школазының **70 чыл юбилейинге** келиринче школаның бүгү чылдарда доозукчуларын, аңаа ажылдап чораааннарны чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

Күш чок деп санаар

Анатолий Павлович Булыгинниң Кызылдың № 4 ОПТУ-ну 1995 чылда дооскаңы сериязы АГО № 577041 чолаачы шынзылгазы, херечилел болгаш экзамен карточказы читкенин барымдаалааш, **оларны күш чок деп санаар.**

Тыва Республиканың харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы, Ленин орденниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну Салчак Дүү-Дарый Байыр-ооловнаның уруу

УРАНА СЕРЕН-ДООЕВНА ООРЖАК

35 харлыг назынында 1999 чылдың октябрь 16-да хенертен мөчээн. Кырган-аравыска ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Төрелдериниден.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82

Солун келбейин барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3600.
Чагыг 80.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.